

Interreg
SLOVENIJA – HRVAŠKA
SLOVENIJA – HRVATSKA
Evropska unija | Evropski sklad za regionalni razvoj
Evropska unija | Evropski fond za regionalni razvoj

KAŠTELIR – Prazgodovinska gradišča in etnobotanika za trajnostni turizem in razvoj podeželja – od Krasa (preko Brkinov, Čičarije in Istre) do Kvarnerja / KAŠTELIR – Prapovijesne gradine i etnobotanika za održivi turizam i ruralni razvoj – od Krasa (preko Brkina, Čičarije i Istre) do Kvarnera

---

Dizajn i proizvodnja turističkih proizvoda i turističkih paketa i njihove marketinške strategije

Zemlja prapovijesnih gradina – kaštelira: u zagrljaju prirode, kamena i čarobnih tajni

Pripremila: dr. Jasna Fakin Bajec, ZRC SAZU, Institut za kulturne i memorijalne studije

Nova Gorica, ožujak 2021

Projekt KAŠTELIR - sofinancira ESRR v okviru Programa sodelovanja Interreg V-A Slovenija – Hrvaška /
Projekt KAŠTELIR - sufinansira se iz EFRR - Program suradnje Interreg Slovenija – Hrvatska

SADRŽAJ

1. UVOD	3
2. TRENDOMI U TURIZMU.....	6
3. BOTANIČKI PREKOGRANIČNI ITINERAR.....	8
Život u zagrljaju prirode.....	8
PRIKAZIVANJE BOTANIČKIH KARAKTERISTIKA	10
TURISTIČKO-BOTANIČKO ISKUSTVO.....	15
4. ARHEOLOŠKI PREKOGRANIČNI ITINERAR	19
Život u zagrljaju kamena: prapovijesne gradine– kašteliri.....	19
TURISTIČKO ARHEOLOŠKI DOŽIVLJAJ U ŠTANJELU	24
TURISTIČKO ARHEOLOŠKI DOŽIVLJAJ U KORTAMA.....	27
TURISTIČKO ARHEOLOŠKI DOŽIVLJAJ U LANIŠĆU	30
5. ITINERAR PREKOGRANIČNIH FESTIVALA:	34
Čarobne tajne iz života na gradinama-kaštelirima	34
RITUALI, PRAZNICI, FESTIVALI	34
FESTIVALI, VEZANI NA ŽIVOT NA GRADINAMA-KAŠTELIRIMA	35
6. PREKOGRANIČNA DESTINACIJA –	39
Zemlja gradina-kaštelira: u zagrljaju prirode, kamena i čarobnih tajni.....	39
ZAJEDNIČKE PREKOGRANIČNE TEME ZA USPOSTAVLJANJE ZAJEDNIČKE DESTINACIJE.....	39
TURISTIČKI PROGRAMI:.....	43
ŽIVOT U VRIJEME GRADINA-KAŠTELIRA	43
»U zagrljaju prirode, kamena i čarobnih tajni«	43
7. MARKETINŠKA STRATEGIJA TURISTIČKIH PROIZVODA I PROGRAMA	49

1.UVOD

KOJI SU TURISTIČKI IZAZOVI PODRUČJA PROJEKTA KAŠTELIR? ZGRADE, PRIRODA, KULTURA, RITUALI ...

Kras, Istra, Ćićarija, Brkini i dio Kvarnera ujedinjaju zajednička prapovijesna obilježja iz brončanog i željeznog doba, gdje su utvrđena naselja - gradine (zvani i kašteliri, kasteljeri, zidine) i jedinstveni načini razumijevanja, uviđavanja i preživljavanja u prirodi. Iznenadujuća gustoća gradina odn. kaštelira, kako ih nazivaju u Istri, dokazuje da je ovo područje bilo gusto naseljeno. Arheobotanička istraživanja, međutim, potvrđuju da su tadašnji stanovnici već počeli iskorištavati prirodne resurse (kamen, drvo, zemlju, rudu, biljke) i da ih svojim znanjem prilagođavaju načinu života. Budući da im je priroda bila jedini izvor preživljavanja, imali su poseban, tajanstveni ili čarobni odnos s prirodnim resursima. To je izgubljeno kroz moderno doba i nova znanja, ali prirodne katastrofe i klimatske promjene potiču nas da ponovno poboljšamo svoj odnos s prirodom. Kako? Mogu li nam u tome pomoći lekcije iz života u gradinama – kaštelirima?

Granice između ljudi koji su živjeli u zajednici unutar gradina odn. kaštelira, nisu bile današnje državne granice, koje želimo prijeći različitim pristupima i prekograničnim, europskim projektima, već obrambeni kameni zidovi građeni tehnikom suhe gradnje. Govorimo o povijesnom vremenu kada su na području današnjeg Arapskog poluotoka i sjeverne Afrike već bile razvijene veće civilizacije (drevni Egipat, Grčka). Tadašnje zajednice već su međusobno trgovale, razmjenjujući prirodna i kulturna dobra. To znači da je na područje današnjeg Krasa, Brkina, Ćićarije i Istre utjecao Mediteran te područje današnje Sjeverne Italije, gdje su živjela vrlo razvijena društva (npr. Venetska kultura). Preživljavanje u prirodi i zaštita njihovih naselja od stranih etničkih skupina također je zahtijevalo uspostavljanje jakih zajednica naroda koji su živjeli u gradinama-kaštelirima. Dobro je poznato da je društveni poredak već bio dobro strukturiran, s jasnim ulogama i pozicijama. Posebni poznavatelji prirodnih sila imali su posebnu moć.

Veliki strah pojavio se među zajednicama od napada drugih ljudi i od prirodnih katastrofa, silazne moći sunca, smrti i drugih nesreća. Arheološkim spoznajama, narodi tog doba vjerovali su u zagroban život. Granice između doma, poznatog svijeta i onoga svijeta predstavljali su prirodni resursi poput špilja, vode, biljaka. Stoga su s različitim obredima štovali razne prirodne sile. Posebna slavlja održavana su i na sastancima s članovima drugih zajednica, vjenčanjima, završenim bojevima. I danas bi festivali s čarobnim sadržajem iz doba brončanog i željeznog doba mogli pomoći u prevladavanju suvremenih strahova i svakodnevnih briga? Ali kako su nekad slavili?

Na postavljena pitanja može se odgovoriti uz pomoć arheoloških i arheo-botaničkih istraživanja iz razdoblja gradina, koja nam otkrivaju važnu kulturnu i prirodnu baštinu brončanog i željeznog doba. Istodobno, otkrivena i vrednovana arheološka baština može biti važan element za uspostavljanje prekograničnih nacionalnih veza na području između Krasa, Brkina, Ćićarije i Istre. Zajednička suradnja uglavnom se ogleda u razmjeni iskustava, dobrim

praksama u uspostavljanju održivog ruralnog razvoja i stvaranju zajedničkih turističkih proizvoda čiji se sadržaj temelji na otkrivanju, upoznavanju, obnavljanju i doživljavanju baštine iz doba gradina.

Svrha dokumenta je predstaviti turističke proizvode i programe koji su nastali u okviru prekograničnog projekta Kaštelir i koji bi posjetitelje na iskustveni način podsjetili na bogatu arheološku baštinu. Važnu smo pozornost posvetili otkrivanju posebno onih elemenata koji su se do danas sačuvali u raznim oblicima i pojavama (suha gradnja, uporaba jestivih samoniklih biljaka i trava, razvoj domaćih zanata – keramičarstvo, izrada nakita, prvi oblici ispaše i obrada zemlje, važnost rituala za duhovni i vjerski život itd.). Želimo da posjetitelji upoznaju, razumiju i iskuse svijet na jedinstven i iskustveni način, kada ljudi nisu poznavali današnje tehnologije, umjetne materijale, informacijske i komunikacijske alate i druge običaje koji sprečavaju dodir s prirodom i razvoj različitih botaničkih i kulturnih jedinstvenosti.

DOKUMENT SE SAS TOJI OD NEKOLIKO POG LAVLJA KOJA PRIČAJU O ...

Prvo poglavlje sažima kriterije za oblikovanje suvremenih turističkih iskustava koje je postavila Slovenska turistička zajednica (STO). Prema svjetskim trendovima u turizmu, naglasak je na stvaranju održivih odredišta (zelenih, aktivnih, zdravih) za razvoj iskustava s 5 zvjezdica, gdje bi zahtjevni posjetitelji doživjeli krajolik na iskustveni način, pronašli unutarnji mir i osobne dobrobiti.¹ U tom kontekstu, STO je stvorio robnu marku Slovenia Unique destination koja osigurava da turistički paketi budu lokalni, autentični, jedinstveni, iskustveni, butik, održivi, zeleni i vrhunske kvalitete.²

Osmislili smo pakete i programe za hedonističke istraživače (partnere), lokalno stanovništvo, školsku mladež i tvorce mišljenja.³ Priče koje ističemo o prapovijesnoj baštini su stručne, ali predstavljene na zanimljiv, popularan i kreativan način.

U drugom poglavlju predstavljamo četiri turistička puta kreirana u okviru projekta. To su botanički itinerar, arheološki itinerar, festivalski itinerar i zajednički, prekogranični itinerar Zemlja gradina – kaštelira. Itinerari, čiju osnovu su stvorili partneri na projektu, nadograđeni su novim turističkim iskustvima - sadržajnim iskustvenim programima koji slijede uvjete i kriterije za dobivanje robne marke Slovenia Unique Experiences.⁴ Svi zajedno, odn. itinerere i turistička iskustva kombiniramo u nove turističke jednodnevne, dvodnevne i višednevne programe. U dizajniranju cijele priče slijedimo slogan:

¹ https://www.slovenia.info/uploads/dokumenti/kljuni_dokumenti/strategija_turizam_koncno_9.10.2017.pdf (gledano: 4. ožujka 2020).

² <https://www.slovenia.info/sl/edinstvena-doizvetja-slovenije>. (gledano: 4. ožujka 2020).

³ Žgavec Clemenz, Vojka (ur.), Strategija pozicioniranja krovne tržne znamke “Dežela gradišč - kaštelirjev” in smernice za trženjsko komuniciranje, 2020, str. 45-46.

⁴ Slijedili smo uvjete i kriterije predstavljene u dokumentu Pravila (P01) o procjeni iskustava Slovenia Unique Experiences i uvjetima za davanje prava na korištenje branda Slovenia Unique Experiences. Vidi više: https://www.slovenia.info/uploads/5_zvezdicna_doizvetja/poziv_2020/postopkovnik_slovenia_unique_experiences_18_02_2020.pdf (dostup 28. 12. 2020).

Dežela prazgodovinskih gradišč – kaštelirjev: v objemu narave, kamna in magičnih skrivnosti / Zemlja prapovijesnih gradina: u zagrljaju prirode, kamena i čarobnih tajni
Land of prehistoric hillforts – in embrace of nature, stone and magic secrets / Terra dei castellieri preistorici: nell’abbraccio di natura, pietra e segreti magici.

Pričom želimo istaknuti kontakt s prirodom koji su imali naši ljudi iz gradina-kaštelira, važnost korištenja kamena koji je snažno obilježio kulturni krajolik Krasa, Istre, Ćićarije i Kvarnera te čarobne tajne života na gradinama.

U trećem poglavlju predstavljamo idejno rješenje jednodnevnih, dvodnevnih i višednevnih turističkih programa, a u posljednjem poglavlju strategiju njihovog marketinga.

2. TRENDOWI U TURIZMU

U vrijeme kada smo svi suočeni s izazovima vezanim uz suočavanje s učincima klimatskih promjena i negativnim utjecajem čovjeka na okoliš, nejednakom raspodjelom političke i ekonomske moći, rodnom nejednakošću, starenjem stanovništva i brzim napretkom u informacijskim i tehnološkim znanostima, naravno, mijenja se i turistička industrija, navike, očekivanja i vrijednosti turista. Do trenutne zdravstvene krize povezane s virusom COVID-19, turizam je bio najvažnija gospodarska djelatnost. U mnogim zajednicama širom svijeta (uključujući Europu) i među pojedincima, turizam je pomogao promijeniti i poboljšati život. Međutim, brzi porast turističkih aktivnosti istodobno zahtijeva njihovo učinkovito upravljanje, jer turizam ne smije uništavati okoliš, prirodne resurse, kulturu i kvalitetu života onih koji tamo žive. Stoga razvoj turizma također mora slijediti ciljeve održivog razvoja i izgradnje bolje budućnosti.⁵

Nove turističke trendove ističe i oznaka Slovenia Unique Experiences, koju dodjeljuje Slovenska turistička zajednica (STO). Oznaka osigurava da zbirka jedinstvenih autentičnih iskustava bude najkvalitetnija i u skladu s održivim načelima djelovanja u turizmu. Za njezino stjecanje presudno je da ponudu obilježi dominantna tema (npr. kulinarika, kultura, sport, priroda, povijest itd.), isprepletena s lokalnim karakterom i osobnim pristupom i odnosom prema gostu.

Iskustvo mora odražavati lokalni identitet i podržavati lokalne kulturne i prirodne elemente kroz domaću priču koja karakterizira specifičnosti područja (npr. kamen, vjetar, rijeka, polja, brda, šuma itd.). Dušu priči naravno daju mještani, pa se preporučuje da gost komunicira s lokalnim stanovništvom, koje na razne načine govori o svom načinu života nekad i danas (npr. kulinarika, obrtno djelatnosti, kulturne i planinarske staze, festivali, nove aplikacije itd.). Lokalni identitet također se mora odražavati u kulinarskoj ponudi i suvenirima. Kriterij autentičnosti uključuje prirodu, kulturu, ljude na području na kojem se iskustvo odvija. Iskustvo također mora odražavati i iskustvenu notu te se posjetitelju obratiti na emocionalnoj i praktičnoj razini. Aktivnim sudjelovanjem u radionicama (npr. radionice kuhanja, radionice tradicionalnih rukotvorina, sudjelovanje u poljoprivrednim radovima itd.), turist ne samo da nadgleda, posjećuje, uviđa kulturne značajke područja, već na praktičan način „korača“ u kulturu tamošnjih ljudi. Ovime gost uči i nove stvari, a istovremeno ponuda može sadržavati razna iznenađenja. Također je važno da iskustvo ima elemente jedinstvenosti i otkrije skrivene kutke svijeta (npr. šetnje vinogradima, poljima, livadama, šumama), gdje nema internetskog i telefonskog signala itd. Za razliku od masovnog turizma, trenutno je u trendu dolazak manjih grupa ili čak pojedinaca koji bježe od kuće na samo dva, tri ili do sedam dana. To također odražava kriterij butika, koji posjetitelju omogućuje osjećaj intimnosti i mogućnost povezivanja s vodičem i ostalim sudionicima u paketu obilaska. Najvažniji kriterij

---

⁵ World Tourism Organization (UNWTO, International Tourism Highlights.2019, str. 2. Više gl. [https://doi.org/10.18111/9789284421152WTO.World Tourist Organisation](https://doi.org/10.18111/9789284421152WTO.World%20Tourist%20Organisation).

je zaštita okoliša - zeleni pristup, što znači da nema plastične ambalaže, gost ne zagađuje okoliš, planinarenje, biciklizam, ponuda raznih običnih i modificiranih bicikala ili mogućnost najma električnih vozila.

PA, VAŽNO JE ...

ISKUSTVA – NE proizvodi (doživaljanje nepoznatih udaljenih mjesta, kao što su kulinarska lutanja, tematska lutanja, razgledavanje na aktivan način).

AUTENTIČNO – NIJE kopirano (povlačenje u vinograd, polje, livadu, šumu).

PERSONALIZIRANO – NIJE standardno (vodič – turist)

JEDINSTVENO – NIJE općenito (svijet bez interneta)

EKSKLUZIVNO – NIJE previše dostupno (nije za masu ljudi)

Zadovoljstvo OSOBNIM KORISTIMA, želja za **ISTRAŽIVANJEM**

TRADICIONALNO – NIJE folklor

SAMOSTALNO I VOĐENO

IZNENAĐENJA

Suvremeni turist želi zaboraviti na svakodnevne brige, otuđenje (osobno, socijalno), upoznati drugačije okruženje i u potpunosti ga doživjeti. Ne želi samo vidjeti prirodu i kulturu, već ih u potpunosti doživjeti. S tim želi otkriti autentičnost različitih kultura, jednostavnost i istovremeno iskusiti razne aktivnosti (adrenalinski sportovi, biciklizam, trčanje). Suvremeni posjetitelj ne zagađuje okoliš i promatra, uči, otkriva prirodu i kulturu na autentičan i jedinstven način. Kreativno se povezuje s lokalnim stanovništvom i razumije njihov način života.

Kako postići ponudu s 5 zvjezdica u otkrivanju baštine gradina-kaštelira?

Uz osobni pristup vodiča odn. voditeljice, koji ima osjećaj za lokalni prostor i ljude, poštuje znanje i dostignuća naših predaka, želi razvijati prirodnu i kulturnu baštinu na održiv način i obraćati se posjetiteljima s različitim pristupom. Odvodi ih u zagrljaj jedinstvene prirode, zemlje kamena i bezbrojnih čarobnih tajni.

3. BOTANIČKI PREKOGRANIČNI ITINERAR

Život u zagrljaju prirode

BILJKA SVETA STVAR

Biljke su čovjeku uvijek bile hrana, lijek, nadahnuće za kreativnost, pratnja u ritualima. I danas predstavljaju živu vezu sa životom u prapovijesti.

Pelud sačuvan u sedimentima, ostaje na keramici i znanje o upotrebi samoniklih vrsta koje su uspjevale prije uspostave gradina-kaštelira i koje će i dalje napredovati govore nam o važnosti biljaka iz razdoblja gradina. U početku je zanimanje za biljke bilo povezano sa skupljanjem hrane. Ubrzo su ljudi shvatili da su neke biljke sirove nejestive, dok kuhane, osušene ili prerađene na drugi način postaju potpuno ukusne. Kasnije su prepoznati ljekoviti učinci pojedinih biljaka i one su se počele koristiti u ljekovite i duhovne svrhe. Prijelaz sa sakupljačko-lovne kulture na poljodjelsku kulturu također je povećao važnost žitarica. Obradujući polja i pripremajući vrtove, počeli su uzgajati i ljekovite bilje. Vrtovi su postajali sveti prostor. Znanje o biljkama prenosilo se usmeno s koljena na koljeno, a s vremenom su se proslavili ljudi koji su imali više znanja o bilju i samoniklim biljkama.

Mijenjanje prirode, također viđeno pri umiranju i oživljavanju mnogih biljaka, izazvalo je kod naših predaka puno straha. Traumatično su čekali proljetno obnavljanje života i drhtali dok bi sunce i priroda povratili potrebnu snagu. Vatrom u zimskom i ljetnom solsticiju su suncu davali snagu, a biljke su u to vrijeme imale natprirodne i čarobne tajne.

SKUPLJANJE - PRVI OBLICI OPSTANKA S PRIRODOM

Ljudi su prirodni prostor uvijek prilagođavali svojim potrebama, znanju i načinu preživljavanja. U početku je čovjek bio sakupljač i lovac (kamenno doba), kasnije je u prirodi počeo razvijati prve oblike poljoprivrede, pasući ovce i koze, a kasnije i stoku (mlađe kamenno doba, bakreno doba, brončano i željezno doba). Čovjek je sve više počeo iskorištavati prirodne resurse (npr. krčenje šuma, podmetanje požara) i time je također utjecao na promjenjivu plodnost zemlje. Svojim je radom promijenio životni i prirodni krajolik. Također je utjecao na rasprostranjenost, učestalost i biljni sastav različitih oblika vegetacije metodom spaljivanja tla.

Korištenje biljaka mijenjalo se tijekom povijesnih razdoblja. Danas biljke i sakupljanje jestivih samoniklih biljaka za kućnu upotrebu, ljekovite svrhe, gospodarstvo i načine provođenja slobodnog vremena u prirodi prepoznajemo kao važne oblike sakupljanja.

SKUPLJANJE BILJKA I LJEKOVITOG BILJA U PRIRODI

Učenje o jestivim samoniklim biljkama i ljekovitom bilju može biti jako zabavno ako uzimamo u obzir svoja osjetila mirisa, okusa, dodira i vida prilikom istraživanja. Ali kako ih uopće koristiti?

Da bismo ubrali ljekovito bilje, moramo dobro poznavati bilje. Znanje o korisnosti, ljekovitosti i toksičnosti biljaka u prošlosti se prenosilo usmeno, unutar lokalnih zajednica, s koljena na koljeno. Promatrajući životinje i eksperimentirajući, naučili su i izgradili znanje o bogatstvu prirodnih resursa. Izumom pisanja počeli su bilježiti znanje.

Najlakši i najpouzdaniji način je naučiti prepoznati jestive samonikle biljke od nekoga tko već poznaje biljke. Stoga je prvi korak posjetiti herbalističke radionice, razgovarati s iskusnim travarom i prošetati uređenim botaničkim stazama. Ako krenemo sami, mogu vam pomoći botanički vodič, kod za sakupljanje biljaka ili aplikacija na jestivim biljkama.

Unutar projekta Kaštelir stvoreno je nekoliko botaničkih staza. U blizini svakog projektnog područja možemo diviti se i upoznati tipičnu floru unutar dva botanička puta. Kraća ruta je u neposrednoj blizini gradine/kaštelira. Dulja ruta vodi nas kroz okolni krajolik i izvrsna je opcija za pola ili cjelodnevno pješaćenje.

Primorski vrisak. Foto: JFB, studeni 2020.

Suhozid na Krasu. Foto: JFB, studeni 2020.

Kraška livada, Sveto, 2004. Foto: Vojko Franetič, Održava Općina Komen.

PRIKAZIVANJE BOTANIČKIH KARAKTERISTIKA

KRAS

Veličina biološke raznolikosti na Krasu može se pratiti u nekoliko životnih sredina – staništa, a najrasprostranjenije stanište je kraška gmajna. Slijede suhe livade (senožeti, ravne), mješovita šuma, šuma crnog bora, vinogradi, kupine, suhi zid, lokve, pojilo ili. mali spremnik za vodu (seoska škavnica), ruševine (napuštene kraške kuće), farma i ponor.⁶ Neke sredine prelaze jedna u drugu, posebno u trenutnoj fazi zarastanja Krasa. Razna staništa djelo su čovjeka, koji je sjekao i palio šume, a travnjake mljevenjem kamena pripremao. Održavanje livade provodilo se redovitom košnjom. Na livadama gdje se košnja obavljala jednom godišnje je bilo više biljne raznolikosti. Mnoge su biljke danas ugrožene i nalaze se na crvenom popisu ugroženih biljnih i životinjskih vrsta.

KRAŠKA GMAJNA

Krška gmajna dijalekatski je naziv za pašnjake. U kolektivnom sjećanju na Kraševce, gmajna predstavlja manje plodan stjenovit i livadski svijet, koji je ponegdje bio teže dostupan. U 20. stoljeću u gmajnama su pasle stoke i ovce. Gmajna je mogla biti u vlasništvu seoskog imanja (u privatnom vlasništvu) ili cijele seoske zajednice.

Danas, kada je Kras zarastao, a pašnjaci su znatno manji nego do 70-ih godina 20. stoljeća, pojam gmajna znači krajolik isprepleten karakteristikama livada, bivših pašnjaka i šumskih padina, bogate vegetacije, suhozidova, pastirskih koliba i ostalih kulturnih elemenata koji su odraz stoljetnog suživota Kraševaca i Kraševke s prirodom. Krška gmajna bilo i jedinstveno mjesto za djecu koja su pasla stoku na gmajni i bavila se raznim pastirskim ludorijama. Pastirske priče i igre iz šume (npr. igra kamenčićima, skrivanje, igranje škrlama, izrada frula itd.) predstavljaju bogatu lokalnu baštinu za djecu, jer nam govore i o raznim dječjim igrama u prirodi i korisnom načinu na koji možete besplatno provesti slobodno vrijeme.

Kraška gmajna iznad kaštela Rihemberk između Branika i Komna. Foto: JFB, ožujak 2021.

⁶ Marinšek Logar, Romana. Volčjegrajske naravne vrednote, V: Volčji Grad, Guštin Mitja (ur.), 2012, str. 158.

SLOVENSKA ISTRA

BOTANIKA SLOVENSKE ISTRE

Slovenska Istra raznolik je krajolik, kako u geološkom tako i u geomorfološkom smislu (vapnenac i fliš), što se odražava i na floru i vegetaciju. U Ćićariji imamo bukove šume, a ispod kraškog ruba u okolici Ospa već postoje gusto rastući zimzeleni grmovi i biljke, tj. mediteranska makija.⁷

Utjecajem čovjeka na kraškim tlima Ćićarije stvorene su paše i livade, plodna tla Koparskih brda pretvorena su u polja, maslinike i vinograde, a sjeverni i strmiji obronci prepušteni su šumi. Danas ima mnogo polja i vrtova, ali to su uglavnom male površine i vrlo usitnjene parcele. Nekada je raznolikost polja bila još veća zbog samodostatnog načina uzgoja. Danas su polja žitarica već rijetka, uglavnom polja povrća za samodostatnost.

Hoćemo li istarskog magarca i boškarina upoznati na istarskim poljima i vrtovima? Stare pasmine, koje su vjerojatno bile poznate u drevnoj zajednici, ponovno se vraćaju na istarska polja, šume (boške) i pašnjake.

Dosadašnja arheološka i paleoekološka istraživanja u Europi pokazala su da su u brončanom dobu poljoprivrednici uzgajali životinje koje su bile pripitomljene još u neolitiku (ovce, koze, svinje, goveda) i stekli široku paletu usjeva, kao što su na pr. pšenica, ječam, proso, zob, mahunarke i lan.⁸ Prema dosadašnjim saznanjima, čovjek je psa prvi put pripitomio u kamenom dobu.⁹

ISTARSKI MAGARAC I BOŠKARIN – NEIZOSTAVNI SUPUTNICI ISTARSKOG POLJOPRIVREDNIKA I POLJOPRIVREDNICE

Magarci su u Istri od pamtivijeka, možda i u prapovijesno doba. Poput ljudi, i magarci su se tijekom godina izvanredno prilagodili teškim životnim uvjetima. Budući da zbog sušnih razdoblja nije bilo puno hrane, hranili su se suhom travom ili bodljikavim grmljem. Mogli su jesti i čupati sve što je jestivo, uključujući koru deveća. Magarci su pomogli u prevozu tereta, bili su neizostavni suputnici Šavrinka.

Za rad na farmi, pripremu polja za proljetnu sjetvu, radove u vinogradu, prijevoz poljskih usjeva i ogrjevnog drveta iz šuma – boškov su bili neizostavni boškarini. To su bili radni volovi – snažne i izdržljive životinje koje su pomagale Istranima. To je svijetlosiva pasmina koja je bila vrijedna, otporna, izdržljiva na poslu, skromna u prehrani, živahnog temperamenta i vrlo vezana uz čovjeka. Prehranjivali su obitelji, živjeli najmanje 20 godina i mogli su težiti tonu. Na vrhovima dugih rogova u obliku lire imali su navidane kuglice od mjedi, kako ne bi ozlijedili ljude ili druge životinje. Ponekad

⁷ Kaligarič, Mitja. Rastlinski svet Slovenske Istre, 1997, str.28.

⁸ Andrič, Maja. 2004. Paleookolje v Sloveniji in severnem delu hrvaške Istre v pozni prazgodovini. V: Arheološki vestnik, 55, str. 509.

⁹ Zadnik, Darja idr. (ur.). 2013. Zakrivljeno palico v roki: zgodovinski pomen paše in pašništva za okolje. Nova Gorica: KGZS, str.7.

je Istru bilo nemoguće zamisliti bez magarca i boškarina; svaka kuća je imala barem po jednog. Bila je izreka da je čovjek tvrdoglav poput istarskog magarca, ali ništa ga ne zaustavlja kao boškarina.¹⁰

---

¹⁰ Članak su pripremili učenici Osnovne škole Istarskog odreda Graščišće, izvor: <https://www.regionalgoriska.si/novica/foto-iskali-smo-trmaste-in-vztrajne#> (pogled 28. 12. 2020).

ĆIČARIJA

BOTANIKA

Ćičarija je krško područje na sjeveroistoku Istre. Danas veći dio Ćičarije leži u Hrvatskoj i predstavlja sjevernu granicu Istre, dok na slovenskoj strani obuhvaća samo tri sela: Skadanščina, Poljane i Golac sa zaseocima - Brdo, Gojaki i Zagrad.

U prošlosti (prije Drugog svjetskog rata) veći dio teritorija Ćičarije bio je krš sa slikovitim livadama i pašnjacima, gdje su pasle brojne ovce. Danas su pašnjaci uglavnom napušteni, livade se ne kose redovito, pa im se hranjiva vrijednost s vremenom smanjuje. Većina je pašnjaka obrasla (sekundarna sukcesija) raznim šumskim vrstama, među kojima prevladava brin - *Juniperus communis*.¹¹ Stanovnici su se tradicionalno bavili i udaranjem brina od koje su pravili ljekovitu rakiju – brinjevac.

OGRAĐENE VRTAČE TIPIČNE ZA KRŠ I ISTARSKI SVIJET

Vrtače su krške udubine ili udubine u kojima je dubina manja od promjera. Veličina je vrlo različita: među vrtače ubrajamo vrlo male udubine, ali znamo i primjere široke preko stotinu metara. Vrtače se odlikuju vrlo plodnim dnom, na kojem se tijekom vremena nakupio sloj humusa, gline i vapnenca. Vrtača osim plodnog dna pruža i zaklon od bure, zato je obično očišćena od kamenja te obrađena.

Vrtače su korištene već u vrijeme gradina i kasnije, u novo doba. Smatralo ih se jednim od rijetkih područja pogodnih za poljoprivredu. U vrtačama su obrađivali njive, a za njihovo održavanje i optimalno korištenje bilo je potrebno uložiti velike količine energije i u prapovijesti i u novo doba. Arheološka istraživanja pokazala su da je u blizini bilo naselje.¹² U vrtačama na Dinarskom kršu, koje se također protežu na područje Ćičarije, možda su bila smještena manja, možda privremena i kratkoročna naselja u vrtačama. To zaključuju pronalaženjem tragova struktura ili slojeva u vrtačama, npr. zidovi, jame za kole, ognjišća, jame za otpad itd. Na Krasu nisu pronađeni ostaci koji bi dokazivali naseljavanje u vrtačama.

¹¹ Vitasović Kosić, Ivana. 2019. Projekt Kaštelir – Projektni dosežek terenske dejavnosti in priprava študije za Etnobotaniko (interno gradivo), str. 3-4.

¹² Fabec, Tomaž. 2018. Arheologija vrtač na Krasu. Ljubljana: ZVKD, str. 6., 12.

HRVATSKA ISTRA

Prema geološkoj i geomorfološkoj strukturi istarski se poluotok može podijeliti na tri potpuno različita područja. Brdski sjeverni i sjeveroistočni dio poluotoka poznat je i pod nazivom Bijela Istra zbog rijetke vegetacije i golih kraških područja. Jugozapadno od Bijele Istre prostire se donji flišni planinski svijet, koji se sastoji od nepropusnih lapora, gline i pješčenjaka, zbog čega se ovaj dio naziva Siva Istra. Vapnenačka terasa uz obalu, prekrivena crvenom zemljom, naziva se Crvena Istra.

Trećina istarskog poluotoka prekrivena je šumom. Uz obalu i na otocima prevladavaju šume bora i makije s hrastom crnike i bobičastim voćem. Posebnost istarske vegetacije je hrast Lužnjak uz rijeku Mirnu, koji tipično raste u kontinentalnim nizinama Hrvatske.

Zaštićena prirodna područja u istarskoj regiji uključuju poznate rezervate prirode - Nacionalni park Brijuni, Park prirode Učka, Zaštićeni krajolik Limskog zaljeva, Motovunska šuma, Šumski park Zlatni Rt i Palud u blizini ornitološkog rezervata Rovinj, Šuma Šijana kod Pulskeg parka i Zaštićeni krajolik Kamenjak na krajnjem jugu Istre.¹³

BOTANIČKI ITINERAR – BOTANIČKO ISKUSTVO – ŽIVOT U ZAGRLJAJU PRIRODE

Zaposlenici Sveučilišta u Mariboru, Prirodoslovno-matematičkog fakulteta, pod vodstvom red. prof. dr. Mitje Kaligariča pripremili su sadržaj za kraće i duže botaničke staze duž četiri obnovljene gradine (Štanjel, Korte, Lanišće i Moščenička Draga), gdje upoznajemo glavne botaničke značajke područja. U studiji su botanički putovi bili osnova za dizajn Botaničkog iskustva – Učionice u prirodi: *promatrati, upoznati i iskusiti zagrljaj prirode* koji za cilj ima iskustveno učenje o jestivim divljim biljkama, načinima sakupljanja i korištenja za pripremu prirodnih proizvoda (čajeva, kozmetike, napitke od bilja). Sadržaj programa trebao bi biti predviđen za 2 sata, a može se provoditi samostalno ili kao dodatak planinarenju ili bicikliranju botaničkim stazama. Program može se izvoditi na krškoj gmajni, livadi ili padini istarskog ili ćićkog krajolika. Naglasak je na učenju o jestivim samoniklim biljkama i ljekovitim travama koje su još u prapovijesno doba bile poznate našim precima.

¹³ <https://www.istra-istria.hr/en/region-of-istria/general-information/geographic-data/> (dostup: 12.1 2021).

TURISTIČKO-BOTANIČKO ISKUSTVO

**PROMATRAJ UPOZNAJ I DOŽIVI
ZAGRLJAJ PRIRODE**

**STRAHOPOŠTOVANJE DO PRIRODE? ŠTO
TO ZNAČI?**

Brzi način života i tehnološki napredak nažalost doveli su do toga da se suvremeni čovjek udalji od prirode, zaboravljajući stara tradicionalna znanja, autohtono sjeme, geografsku i geološku jedinstvenost i mnoga mudra učenja naših predaka koji su bili prisiljeni živjeti s prirodom i održivo koristiti prirodne materijale. Priroda im je nudila važan izvor sredstava za život, pa su prema tome odnosili s poštovanjem. Već u prapovijesno doba naši su preci imali izuzetno veliko i dobro znanje o prirodi i biljkama, što su iskoristili za opstanak i za viškove. Promatranjem životinja i biljaka, prirodnim procesima, eksperimentiranjem i učenjem razvili su vrijedne načine preživljavanja koje su se prenosile s koljena na koljeno, a pojavom pisanja zapisali su i glavna učenja.

KAKO TKATI ODNOSE S PRIRODNIM OKRUŽENJEM?

Pridružite se jedinstvenom iskustvu na kojem ćemo naučiti o bogatstvu prirodnog svijeta promatrajući i upoznavajući ljekovite učinke bilja i jestivih samoniklih biljaka. Kao što su ljudi iz gradina-kaštelira nekoć bili prisiljeni promatrati, pojmiti i tajanstveno razumjeti prirodni svijet oko sebe, tako ćemo i mi naučiti razumjeti i koristiti darove koje nam u naš zagrljaj daje krška gmajna, istarska livada ili pašnjak u Čićariji. Zatražit ćemo pomoć od svojih osjetila dodira, mirisa, okusa, vida i sluha.

Program se može provesti u sve četiri gradine koje su oživljene tijekom projekta Kaštelir: Štanjel, Korte, Lanišće, Moščenička Draga.

1. DIO

Prijem gostiju u četiri centra, pored informativnih mjesta. Goste prima educirani turistički vodič ili voditeljica i/ili travar ili travarica. Neposredno prije početka, vodič goste upoznaje s poviješću branja i travarstva.

Gosti mogu uzeti lanenu ili pamučnu vrećicu ili košaru za branje bilja u info centrima. Uz torbu dolazi bilješka s prirodnim papirom i olovkom, crna traka za povezivanje očiju, prirodna mast protiv krpelja i komaraca. Gosti na svoj telefon preuzimaju aplikaciju za učenje o botaničkim značajkama, koja je napravljena tijekom projekta Kaštelir. Zajedno s vodičem i / ili travarom krenuti na dugo botaničko putovanje. Mogu ići pješice ili biciklom.

2. DIO

Vodič putem upozorava posjetitelje na botaničke posebnosti. Upoznajte ih s karakteristikama botanike područja, osobitostima travnjaka ili gmajni, šuma, vrtača itd. Odvodi ih na livadu gdje će bolje upoznati jestive biljke i trave. Počinje posebno iskustvo.

**PROMATRAJ, UPOZNAJ I NAPRAVI SVOJ ČAJ, RAKIJU ILI BILJNI LIKER
(program se može prilagoditi ženskim ili muškim skupinama):**

- Sudionici sjede na travnjaku, suhozidu, panju. Zavezuju im se oči.
- Travar stavlja u svoje ruke neke karakteristične samonikle biljke ili ljekovito bilje koje je sakupio u neposrednoj blizini. Naglasak je na biljkama koje su korisne u doba godine kada se aktivnost odvija.
- Sudionici mirišu biljku, osjećaju je, isprobavaju i pokušavaju saznati ime (upoznavanje ljekovitog bilja i samoniklog bilja može potrajati više vremena, važno je da se grupa zabavi).
- Kad skupina pronade ljekovito bilje, ukloni vrpce s očiju i travar ih podučava odabranim biljkama. Upozna ih s ljekovitim učincima, kako koristiti bilje u različite svrhe, načinima miješanja bilja s drugim biljkama, lokalnim saznanjima o korištenju bilja na području na kojem se nalaze (npr. prodaja biljaka zadrugama nakon Drugog svjetskog rata) itd. Uspostavljen je razgovor između posjetitelja i travara, a možda posjetitelji vodiču povjere i svoja domaća znanja o korištenju bilja.
- Sudionici se također upoznaju s pravilima sakupljanja bilja.
- Zatim sudionici prolaze livadom i traže bilje koje su upoznali. Travar im dodjeljuje zadatak sakupljanja bilja za razne čajne mješavine, lokalna alkoholna pića, lokalne recepte ili druge svrhe. Zadatak ovisi o grupi ili spolu, dobu, interesu, domišljatosti sudionika.
- Šetnja livadom odvija se u ugodnoj, opuštenoj atmosferi.

3. DIO

Sudionici odlaze s vodičem do obližnje organske ili biljne farme, biljnog centra ili seoskog doma (npr. Korte, Lanišće), gdje s travarom provode kratku kulinarsku radionicu o korištenju bilja (npr. priprema biljnog namaza, načine priprema tinktura, načine pripreme biljnih sapuna, načini pripreme tradicionalnih žestokih pića poput brinjevca). Sadržaj radionice odabire se prema željama grupe - za muške grupe može se pripremiti radionica o učenju o rakijama, a za ženske skupine o korištenju bilja u kozmetičke svrhe itd.

Na radionici polaznici pripremaju vlastiti turistički suvenir, odnosno mješavinu čaja ili bocu rakije s biljem, koju nose kući i dovršavaju postupak pripreme rakije u svom kućnom okruženju. Na radionici dobivaju detaljne upute.

PROGRAM ZA DJECU - PROMATRAJ, UPOZNAJ I IGRAJ PASTIRE

Ako u grupi ima djece, program je malo prilagođen. U vrijeme kada roditelji upoznaju bilje, djeca se igraju pastirskih igara. Vodič upoznaje djecu s dječjim zadacima u ispaši stoke i načinima života na pašnjacima u šumi. Ispaša stoke, ovaca i koza bila je poznata već u doba gradina. Djeci se priprema materijal za razne igre, poput igranja kamenčićima, igranja škriljevcima, igranje u pastirskoj kućici – kažunu, igranje loptom od papira ili tkanine, izrada frule itd. Važno je da sudionici nauče o raznim lokalnim vještinama održivog korištenja prirodnih materijala koje su nekada znali naši preci.

PROGRAM ZA ŠKOLSKE SKUPINE I UČENIKE - PROMATRAJ, UPOZNAJ I SNIMAJ VIDEO O ZAGRLJAJU PRIRODE

Poput odraslih, srednjoškolci i studenti u pratnji vodiča i/ili travara dolaze na gmajnu, livadu ili pašnjak. Podijeljeni su u manje skupine od po dva ili tri sudionika. Vodič im poveže oči i daje im u ruku nekoliko vrsta bilja i jestivih samoniklih biljaka. Ljekovite trave i bilje osjećaju dodir, mirisom, možda pokuse okusom. Pokušavaju pamtiti što je više moguće. Zatim odvežu oči i traže bilje i ljekovite trave u prirodi. Kad ih pronađu, slikaju ih pametnim telefonima, mogu ih i snimati telefonom. Također snimaju okolinu i puls mladih ljudi u prirodi. Svaka se skupina fokusira na jednu ili dvije biljke i na svoj način prezentacije. Dobro se zabavljaju, pomažu si. Travar ili vodič ih prati, pomaže, vodi. Nudi im i aplikaciju za bolje upoznavanje biljke. Nakon obilaska odlaze u biljni centar, seosku kuću ili imanje, gdje pomoću računala pripremaju svoj video film pod naslovom Moj zagrljaj prirode. U filmu pokušavaju predstaviti što za njih predstavlja zagrljaj prirode i kako bi ga predstavili svojim vršnjacima i mlađim generacijama. Kreativni su, obraćaju pažnju na glazbu, zvuk, tekst ... na kraju, najbolji film nagrađuje se posebnim iznenađenjem.

Radionica može trajati nekoliko sati, ovisno o željama učenika.

Za srednjoškolce ili studente može se pripremiti **radionica popravljanja suhozida u gmajni, gradnja pastirskih koliba ili kažuna u Istri**. Važno je da su mladi kreativni i da uče iz vlastitog iskustva.

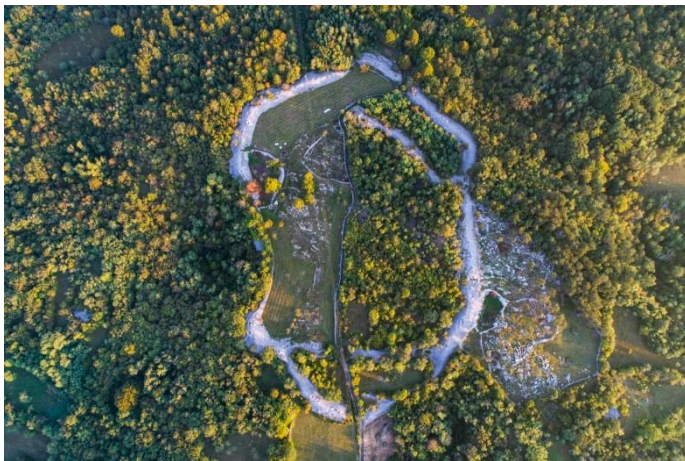
ŠTO ŽELIMO ZNATI I NAUČITI?

Uz pomoć iskustvenog učenja, razgovora, druženja i ugodne atmosfere naučit ćemo o ljepotama prirode, načinima korištenja prirodnih materijala i tako shvatiti da je život s prirodom važan temelj naše budućnosti. Ako nam je priroda bliska, briga za okoliš neće nam biti strana.

4. ARHEOLOŠKI PREKOGRANIČNI ITINERAR

Život u zagrljaju kamena: prapovijesne gradine— kašteliri

Život u gradinama-kaštelirima obilježava život u zajednicama u kojima su se ljudi bavili poljoprivredom, ispašom i stočarstvom, sjećom šuma i paležom uređivali svoj životni prostor, čistili kamenje, oblikovali prva polja, uporabljali glinu za keramiku, korištenjem tehnika suhozida gradili visoke monumentalne kamene zidove i trgovali sa susjednim narodima.

Debela griža u Volčjem Gradu. Izvor: https://www.visitkras.info/debela-griza-volcji-grad_1. (gledano 9.3.2021).

ŠTO JE GRADINA, ŠTO JE KAŠTELIR?

Gradine su utvrđena prapovijesna naselja smještena na vrhovima ili padinama brežuljaka. Bili su poznati u cijeloj Sloveniji i Hrvatskoj. Kršake i istarske gradine razlikuju se od ostalih gradina po tome što su bile utvrđene jednim ili s više obrambenih kamenih zidova izgrađenih tehnikom suhozida. U hrvatskom jeziku tehnički izraz gradina upotrebljavao se za utvrđena naselja na visokim nadmorskim visinama, dok je u Istri i Furlaniji pod romaničkim jezičnim utjecajem korišten izraz kaštelir (*castelliere*).¹⁴ Oblik gradina je kružni ili ovalni, prilagođen je konfiguraciji terena. Veličina gradina također je ovisila o funkciji ili namjeni naselja.

KAKVA JE BILA FUNKCIJA GRADINA?

Obrambeni zidovi oko gradina igrali su obrambenu ulogu i pružali sigurnost stanovnicima i životinjama. Povezana zajednica, koja je živjela u gradinama, osiguravala je potrebnu hranu, jer je uz gradine bilo oranica. Naselja su funkcionirala slično kao grčki polis. To je središnje naselje koje je kontroliralo određeno područje, a u to su područje bila uključena i manja,

¹⁴ Slapšak Božidar, Slovenski Kras v poznejši prazgodovini in v rimski dobi, 1999, str. 146.

satelitska naselja. Bilo kao obrambena naselja ili možda kao nizinske luke (npr. Piran ili Sermin) koje su funkcionirale za komunikaciju sa širim svijetom. Iz gradina su stanovnici imali kontrolu nad trgovačkim putovima i prolazima. U slučaju opasnosti, strateški položaj gradina igrao je važnu ulogu, jer su narodi međusobno komunicirali dimnim signalima i vatrom. Ključna funkcija gradina bila je i kontrola pašnjaka i šuma, koja se koristila za drvo i stelju, proizvodne površine (keramika, bronca, željezo) i mjesta od duhovne važnosti (humci, groblja, različita obredna područja). Određena naselja vjerojatno su nastala i zbog političkih čimbenika.

KADA SU FORMIRANE GRADINE?

Područja gradina bila su naseljena u Istri već u ranom brončanom dobu (nakon 2000. godine pr. Kr. Monkodonja), na Krasu je većina gradina nastala tijekom kasnog brončanog i starijeg željeznog doba (1300–700. pr. Kr.)¹⁵. Tijekom željeznog doba, 1. tisućljeće pr. Kr. dolazi do većeg raslojavanja prapovijesne zajednice i stvaranja regionalnih i nadregionalnih središta.¹⁶ U Istri tijekom brončanog doba imamo i kamene grobnice s pseudokupolom. S početkom željeznog doba paljeni grobovi na otvorenom pojavljuju se i na Krasu i očuvana su sve do rimskih osvajanja. Većina gradina bila je naseljena od brončanog doba, u željezno doba pa sve do formiranja rimskih naselja u nizinama. Neka su ponovno naseljena u kasnom rimskom razdoblju i srednjem vijeku, a neka i danas žive s kraćim ili dužim prekidima (Skopo, Štanjel, Škocjan, Tomaj, Tabor kod Vrabča).¹⁷ U željeznom dobu također možemo vidjeti pojavu široke mreže komunikacijskih i trgovačkih putova.

KAKO JE IŠLA GRADNJA KAMENIH ZIDOVA S TEHNIKOM GRADNJE SUHOZIDA

Gradine se smatra prvim primjerom uporabe krškog kamena za izgradnju kuća i utvrđenih zidova. Kameni zidovi oko gradina građeni su u tehnici suhozida, s dva lica izrađena od precizno naslaganih kamena, između kojih se sipalo sitno kamenje. Prethodna istraživanja potvrđuju da su zidovi na nekim mjestima građeni u nekoliko faza (usp. gradina u Tomaju¹⁸, kaštelir Elerji¹⁹), briga o održavanju i obnovi zidova bila je nesumnjivo jedna od najvažnijih zadaća tadašnjih stanovnika. Kamen je najčešće lomljen ili isklesan na površini brda unutar gradine.²⁰

Monumentalnu kamenu strukturu trebalo je dodatno ojačati i povezati. To je bilo najlakše uz pomoć "ojačanja" od trupaca. Razni dodatni elementi zidova vjerojatno su izrađeni od lakšeg i korisnijeg drveta: odbojnici, hodnici, platforme i kule.²¹

KAKO JE ŽIVJELA ZAJEDNICA NA GRADINAMA?

¹⁵ Vinazza, Manca idr. Gradišče Debela griža in možnosti neinvazivnih integriranih arheoloških raziskav. V: Vončina Dejan (ur.). Gradišča v zahodni in osrednji Sloveniji. str. 105.

¹⁶ Bratina, Patricija. 2018. Gradišča Krasa. V: Vončina Dejan (ur.). Gradišča v zahodni in osrednji Sloveniji. str. 92.

¹⁷ Gledaj gore.

¹⁸ Gledaj gore, str. 98.

¹⁹ Sakara, Sučević, Maša; Mavrič, Tim. 2018. Prazgodovinske naselbine na širšem koprskem območju. V: Vončina Dejan (ur.). Gradišča v zahodni in osrednji Sloveniji. str. 83.

²⁰ Bratina, nav. dijelo, str. 100.

²¹ Preložnik Andrej, Kamen na kamen – Debela griža. Raziskave in pomen volčjegrajskega gradišča, 2012, str. 32.

Izgradnja gradina, kamenih gomila (Kras) i drugih zgrada u krajoliku bio je kolektivni rad i pokazuje **povezanost zajednice** i velika ulaganja energije u transformaciju krajolika.²² U gradinama su se počele razvijati prve organizirane zajednice s unutarnjom hijerarhijom. Da bi preživjeli, ljudi su počeli intenzivnije koristiti prirodne sirovine - zemlju (glinu), drvo, kamen.

Kuće unutar utvrda

Unutarnji zidovi utvrda dijelili su životni, gospodarski i obredni prostor, kao i kuće raznih obitelji i društvenih slojeva. Vjeruje se da su kuće u istarskim kaštelirima bile izrađene od drvenih stupova, koji su bili isprepleteni šibama, premazani blatom i sušeni na zraku. Zidovi su građeni od komada gline i ojačani pletenim prućem. Kuće su zimi bile zaštićene od hladnoće, a ljeti od vrućine lišćem i trskom. Kuće su bile postavljene unutar zidina tako da su bile zaštićene od bure. Bile su okruglog ili pravokutnog oblika.²³ Za neke se smatra da su bile građene od kamena, okruglog oblika.

Obor za stoku ili staje

Najmanje gradine, također opasane zidom, služile su kao staje za stoku (staje ili ograđeni prostori) ili kao stražarska mjesta. Na padinama ispod zidina i na obližnjim ravnicama zajednice su imale svoju stoku i poljoprivredno zaleđe. Istodobno, služili su za zaštitu stanovnika i stoke od stranaca i divljih zvijeri.

KAKO JE TEKAO RAZVOJ ISPAŠE?

Stočarstvo je zauzimalo važno ekonomsko mjesto, s tim da je sustav transhumantnog stočarstva pretežno uzgajao sitne preživače, a u manjoj mjeri i goveda.²⁴ Kasnije, tijekom srednjeg brončanog doba do kraja željeznog doba, uporaba špilja kao staja opada, ali ne i uloga stočarstva. Lasersko istraživanje kulturnog krajolika na Krasu pokazuje veliku važnost životinja i stočarstva u prapovijesnim društvima.

ČIME SU SE BAVILI NA GRADINAMA?

Osnovno gospodarstvo u željeznom dobu bilo je stočarstvo i poljoprivreda, unutar kućnog gospodarstva bili su važni **razni zanati** (keramika, tkanje). Put jantara prolazio je i kraškim i istarskim mjestima, ali nije poznato s koliko se točno jantara trgovalo na Krasu i u Istri. Iz razvijenih mediteranskih civilizacija dolazili su kulturni i umjetnički utjecaji - situlanska umjetnost. Društvo je bilo sve više raslojeno. Uz obalu su se bavili i piratstvom, koje je bilo legitimna gospodarska grana. Također su ubirali carine za prelazak teritorija i pomorskih putova.

Zanimljivo je, međutim, da se pojavom gradina ustalila uporaba žrvnja za mljevenje. Analize pokazuju da su rađene na području Eujanovih brežuljaka (na području sjeverne Italije) i tako govore o trgovini koja je cvjetala između venetskog prostora s jedne strane i Krasa i Istre s druge strane. Najstariji plodovi uzgajanih biljaka na Krasu potječu iz sredine 1. tisućljeća pr. Kr., a iskopani su na gradini Štanjel. To su sjemenke grožđa, sjemenke žitarica i ljuske

²² Mlekuž, Dimitrij, *Oblike prazgodovinske poljske razdelitve na Krasu*, 2015, str. 678.

²³ <https://sl.wikipedia.org/wiki/Istra> (dostup 5.1.2020).

²⁴ Fabec, Tomaž. 2018. *Arheologija vrtač na Krasu*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine, str. 108, 109.

lješnjaka. Grožđe se možda koristilo za proizvodnju vina. U vrijeme gradina, životinje su trebale biti iskorištene za sekundarne proizvode; za mlijeko, vunu i vuču. Međutim, veći porast svinja mogao bi biti povezan s potrebom za životinjskim proteinima, koje goveda i ovce više nisu mogle osigurati.

NEKROPOLE, TUMULI

U blizini, ponekad odmah iza zidina, bile su nekropole. U Istri su tijekom brončanog doba pokapani u zajedničke grobnice ispod kamenih grobnica s pseudokupolom. Kasnije, međutim, znamo nekropole s urnama na otvorenom, koje su ponekad bile i sastavni dio zidina, ponekad i unutar zidina, tj. u naselju. Tijekom brončanog doba, osnivač grada je pokopan unutar naselja. Nekropole na Krasu bila su uglavnom na otvorenom, a samim tim i danas nevidljiva i nepoznata.²⁵

RITUALNI PROSTORI, RITUALI

Sve su utvrde dodijelile važan prostor za izvođenje kulturnih rituala i podizanje svetišta u prirodi, što je povezivalo zajednicu i s kojim je zajednica također održavala red na zemlji i na nebu. Nakit, oružje, alat, pribor i novac darovani su u svetištima na mjestima na kojima priroda jasno pokazuje svoju snagu i maštu. To su bili ponori, špilje, rijeke, jezera, ušća, izvori, prijevoji i prirodni mostovi.²⁶ Vjerojatno su darivali bogovima ili duhovima predaka. Istraživanja također pokazuju da su čak i najstariji narodi utvrdili da tkz. sinodalni mjesec (vrijeme između dvije identične Mjesečeve faze) približno odgovara menstrualnom ciklusu, a vrijeme su mjerili promatrajući izmjenu mjesečevih mijena. U simbolici mnogih kultura, prve i posljednje mjesečeve mijene igrali su i još uvijek igraju važnu ulogu, najočitiije mijenjajući svoj položaj u odnosu na horizont tijekom godine. Pojava orijentacije rogova prvog mlada u ovisnosti o godišnjem dobu omogućila je približno određivanje godišnjih doba i predviđanje određenih promjena u prirodi.²⁷

ARHEOLOŠKI ITINERAR – PRAPOVIJESNE GRADINE – KAŠTELIRI – ŽIVOT U ZAGRLJAJU KAMENA

Suradnici sa Sveučilišta u Mariboru, Fakulteta za povijest, Pokrajinskog muzeja Koper, Zavoda za zaštitu kulturne baštine – Područna jedinica Nova Gorica i IRRIS pripremili su 48 opisa gradina na slovenskoj i hrvatskoj strani, predstavili život na gradinama i prehranu. U projektu su oživljene četiri gradine – u Štanjelu, Kortama, Lanišću i Moščeničkoj Dragi. Izrađena je i aplikacija za turiste – bicikliste (<http://map.kastelir.eu/>) sa svim potrebnim turističkim podacima. Pripremljeni profesionalni materijali bili su osnova za oblikovanje Turističkog prapovijesnog iskustva – Život u zagrljaju kamena. Stvorena su četiri iskustva, posebno za Štanjel, Korte, Rašpor-Lanišće i Moščeničku Dragu, koja se mogu provesti zajedno s obilaskom gradina i botaničkih staza.

²⁵ Preložnik Andrej, Kamen na kamen – Debela griža. Raziskave in pomen volčjegrajskega gradišča, 2012, str. 29.

²⁶ Laharnar, Boštjan in Mlinar, Miha. 2014. Prazgodovinski srebrni daritveni ploščici s Šentviške planote. Keria Studia Latina et Graeca 16(1), str. 13. Izvor: https://www.researchgate.net/publication/304509116_Prazgodovinski_srebrni_daritveni_ploscici_s_Sentviske_p_lanote (pogled 9.3.2021.)

²⁷ Isti, str. 15.

TURISTIČKO ARHEOLOŠKI DOŽIVLJAJ U ŠTANJELU

U ZAGRLJAJU KAMENA, GLINE I PRAPOVIJESNIH DELICIJA: Od ostataka keramike, keramičkih proizvoda do ukusnih prapovijesnih jela.

Arheološka istraživanja potvrdila su da puls života u Štanjelu datira iz brončanog ili željeznog doba (prijelaz u 1.000 godinu pr. Kr.), kada je na brdu Turn izgrađena gradina. Uz skromne ostatke kamenog zida, arheolozi su pronašli i posude za pripremu, čuvanje i posluživanje hrane, velike posude za odlaganje žitarica i tekućina, dijelove prijenosnih peći od gline, podstavci za posude, keramičke podmete, pršljenove za preslice i kalemove za namatanje niti. Otkriveni su i rijetki brončani predmeti poput brončane igle i ulomaka fibula za kopčanje odjeće i komadići glinene zidne žbuke, koji predstavljaju tipični inventar kuće prapovijesne kuće.²⁸

Kuhinjska keramika bila je ukrašena urezima, šavovima i otiscima od uzica - tehnika ukrašavanja koja je bila tipična za starije željezno doba na širem području, a čini se da je popularna među stanovnicima željeznog doba u Štanjelu.²⁹

Ali kako su napravili potrebnu keramiku? Kakav su pribor koristili tijekom svog života u utvrdama? Kakve su se peći koristile za pečenje keramike? Kako se pripremala hrana?

Mnogo pitanja koja ćemo razotkriti u jedinstvenom turističkom iskustvu –

ISKUSI SE KAO LONČARSKI MAJSTOR I OKUSI TAJNE PRAPOVIJESNE KULINARSKE UMJETNOSTI.

1. DIO

Prijem gostiju na Štanjelskom placu, kod crkvenog znaka - "pilu" ili pored dvorca. Dobrodošlica turističkog vodiča s ukusnom prapovijesnom pločicom od pahuljica, lješnjaka, meda i šumskog voća - sastojaka koji su bili poznati i korišteni tijekom kulture gradina. Pločica je pripravljena u dvorcu Štanjel (gostionica Komel). Vodič se gostima obraća kratkom pričom o prapovijesnom dječaku Aviku. (Štanjelski Dječak - avatar). Gostima se nudi mogućnost preuzimanja aplikacije o Štanjelu.

Gosti se prošetaju Štanjelom, prate točke koje su opremljene info pločama i proširenom stvarnošću s Avikom. To su točke na kojima su otkriveni arheološki ostaci i važni su za razumijevanje naselja Štanjel. Pješače sve do Gledanice, odakle se pruža prekrasan pogled na cijelo selo, dio Braniške i Vipavske doline te dio Krasa. Za lijepog vremena vide sve do mora.

Usput vodič upozorava goste na važne štanjelske kulturno-povijesne znamenitosti (dvorac, crkvu, zdence, krašku kuću, uske ulice, *spahnjenicu* itd.). Na vrhu brda Turn gosti sjede na

²⁸ Bratina, Patricija. 2019. Štanjelski hrib v preteklosti. V: Bellingar Eda, Štanjel, variacije v kamnu. Ljubljana: Slovensko konservatorsko društvo, str. 51.

²⁹ Gledaj gore.

kamenim blokovima i dublje upoznaju život u razdoblju gradina koje su izgrađene na Krasu u kasno brončano i željezno doba.

Gledanica se nalazi na strateškom položaju, na vrhu bežuljka Turn, i u povijesti je imala promatračku i kontrolnu točku.

2. DIO: LONČARSKA RADIONICA

Vodič vodi posjetitelje do Kule Kobdil, gdje ih prima lokalni lončar. Vodi ih u doba keramike, koja je započela u vrijeme gradina-kaštelira.

Program sadrži:

- Iskusni lokalni lončar prvo upoznaje posjetitelje s pripremom keramike, onakvom kakva je izrađivana u vrijeme pra zajednice.
- Uz pomoć lončara posjetitelji počinju izrađivati vlastiti glineni proizvod, jer je u Štanjelu postavljena peć za izradu keramike. Kako bi se lakše razumjeli prvi, prapovijesni oblici keramike, posjetitelji će biti zamoljeni da svoj proizvod dizajniraju prema modelu posuda iz brončanog i željeznog doba.
- Posebna pažnja bila bi posvećena načinu ukrašavanja jela koji su se mijenjali tijekom prapovijesti i prostora. Tijekom kamenog doba, kada su se pojavile glinene posude, poznavali su jednostavno ukrašavanje otiscima prstiju, noktima i školjkama. Kasnije, tijekom brončanog i željeznog doba, ukras je bio precizniji.
- Neki se posjetitelji mogu doživjeti samo kao dekoratori.
- Posjetiteljima se može ponuditi mogućnost izrade nakita kakvog su poznavali u brončanom i željeznom dobu.
- Djeca mogu stvarati na temu dječjih motiva.
- Napravljeni proizvod posjetitelji će ponijeti kući kao turistički suvenir.

Svrha keramičke radionice je spoznati važnost gline (zemlje) za upotrebu kuhinjskog posuđa tijekom kaštelirske kulture i raznih oblika posuđa. Istovremeno, posjetitelji će se okušati kao lončari amateri i svojim trudom stvoriti vlastiti turistički suvenir. Vlastitim stvaranjem lakše će se uživjeti u doba naroda iz brončanog i željeznog doba.

ZANIMLJIVI NALAZI ARHEOLOŠKOG ISTRAŽIVANJA U ŠTANJELU

Na području današnjeg dvorca arheolozi su otkrili dio podruma iz željeznog doba. Između ostalog, na ovom su području otkriveni ulomak luka brončane zmijolike fibule, keramika, izgorjela glina, izgorjele i neizgorjele životinjske kosti i biljni ostaci. Među biljnim ostacima identificirano je sjeme vinove loze (*Vitis vinifera*), sjeme crne bazge (*Samucus nigra*), ljuske lješnjaka (*Corylous avellana*), zrna grahorice (*Vicia sp.*) in zrna prosa (*Panicum miliaceum*).

Keramički materijal ima izrazito lokalne karakteristike, uvezeni ili oblici sa širom rasprostranjenošću, međutim, rijetki su.

Usporedbe s materijalima s drugih nalažišta smještaju Štanjel u vremenski raspon od 7. do kraja 5. stoljeća pr. Kr. Uz pomoć istraživanja otkrili su da je uništavanje ovog prostora povezano s požarom, što se navodno dogodilo početkom 4. stoljeća pr. Kr.³⁰

3. DIO

Nakon izrade keramike posjetitelji su pozvani u restoran Komel u dvorcu Štanjel. Poznati kraški kuhar Simo Komel poklonit će im prapovijesni tanjur pripremljen od sastojaka koje su za vrijeme življenja u gradinama poznavali. Vodič će zajedno s lokalnim kuharom predstaviti načine pripreme jela u prapovijesno doba i nove recepte temeljene na prapovijesnoj baštini.

Sadržaj iskustva može se prilagoditi skupini posjetitelja - djeci, mladima, starijim osobama, iskusnim stvaraocima, muškarcima, ženama itd.

PRAPOVIJESNO JELO

Važnost kulinarskih sastojaka lokalnog porijekla bila je poznata već za vrijeme života u gradinama-kaštelirima (prije 2000/1500 pr. Kr.). Mnoge od njih znamo, kultiviramo i uživamo i danas. Prapovijesno jelo pripremljeno prema recepturi primorske mineštre obogaćeno je starim žitaricama – pirom, domaćim povrćem (mrkva, lišće i gomolji celera), začinskim biljem (vrisak, ružmarin, peršin) i janjetinom, ovčjim i svinjskim mesom. Nudi se u rekonstruiranoj prapovijesnoj keramičkoj zdjeli s bradavicom koja kombinira prstohvat krša i istarskog tla, vodu, snagu vatre i vještinu lokalnih ruku.

---

³⁰ Fabec, Tomaž, Vinazza, Manca. 2014. Štanjel. V: Teržan, Biba, Črešnar matija (ur.). Absolutno datiranje bronaste in železne dobe na Slovenskem. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Narodni muzej Slovenije, str. 595-602.

KORTE

TURISTIČKO ARHEOLOŠKI DOŽIVLJAJ U KORTAMA

U ZAGRLJAJU KAMENA, VODE, BURE I TAJANSTVENIH PRIČA

U očima ljudi arheološka nalazišta već dugo predstavljaju neobična, čak čarobna i tajanstvena mjesta ili onaj svijet. Vjerovalo se da na ruševinama žive natprirodna bića ili duše nekadanašnjih stanovnika. Stoga su se na arheološkim nalazištima tkale i čuvale razne priče i mistične priče. Oni su također isprepleteni s prirodnim pojavama (bura, grmljavina), biljkama (hrast), prirodnim resursima (voda) ili povijesnim ličnostima.

Narodna priča o Kašteliru iznad Korta kaže sljedeće:

„Kad jutarnje sunce izađe iza Čićarije, vrh nekadašnje gradine - Kašler iznad Korti već je okružen crvenom zorom. Sunce se zatim polako širi raznovrsnom padinom sve do podnožja Valija, do mora i solana. Prvo se svjetlost reflektira od kuća ispod njenog vrha, a jaruge dugo ostaju u sjeni. Fenomen je šarmantan i tajanstven. Nije ni čudo što se ta padina u davnim vremenima zvala Albucan (zora) i možda je zato na ovoj padini donedavno sačuvan svadbeni običaj – „jutranja“. Kašler se mora iskusiti i na suprotnoj, sjenovitoj strani, a to je kada se Sumrak digne sa svog tla, uključujući oluke Čemešnjice - tada bježi da vas ne uhvati.“³¹

Što još skriva Kaštelir iznad Korti? Što je Jutranja, a što Sumrak?

Priče ljudi također kažu da je „*dlakavi div napasao ovce na Kašleru. Bio je dlakav i rastrgan. Pozvao je ljude k sebi s "Idi ovamo!"*. Kad su ga ugledali, brzo je skinuo pete.“³² Istodobno su i mještani uvjereni da je blago okrutnog hunskog vladara Atila (406.-453.) bilo skriveno na Kašleru, koji se smatrao "božjim bičem", jer tamo gdje mu je noga kročila ništa nije raslo. Uplašio je, mučio i ubijao sve što mu se našlo na putu. "*Kad je pljačkao svoju zemlju na takav način, nakupio je toliko blaga da ga nije mogao prenijeti u Italiju i trebao ga je pokopati ovdje u Kašteliru. Ljudi su vjerovali u to, a mnogi su također išli kopati, ali ništa nisu pronašli.*"³³

U općini Izola, među brojnim pričama, zanimljiva je i ona koja govori o nimfi Buri, koja zbog nesretne ljubavi s hrastom i dalje jako brije u istarskim i kraškim selima. Bura je također imala značajan utjecaj na arhitektonske značajke istarskih sela i kuća. Arheolozi koji su istraživali arheološko nalazište Kašler iznad Korti kažu da kada bura ili maestral jako brije u dolini, na Kašteliru vlada pravo zatišje. Zanimljivo, zar ne?

³¹ Morato, Nada. 2002. Mrak eno jutrnja: štorje iz Slovenske Istre, Ljubljana: Kmečki glas, str. 12.

³² Morato, Nada. 2002. Mrak eno jutrnja: Štorije iz Slovenske Istre. Ljubljana: Kmečki glas, str. 48.

³³ Hrvatin, Slavica. 2021. Stanovnica iz Korta, Voditeljica iz društva Sparžin. Legendu je povjerala u radijskoj emisiji. Zgodba kaštelirja iz Kort nad Izolo, Primorski kraji in ljudje, 14. veljača 2021. Više: <https://4d.rtvsllo.si/arhiv/primorski-kraji-in-ljudje/174753978>. (Gledano 22. 3. 2021).

Tako turističko iskustvo u Kortama povezujemo s mnogim narodnim legendama i pričama, koje na jedinstven i autentičan način mogu nadopuniti ponudu gradine.

1. DIO

Turistički vodič goste prima u staroj školi u Kortama. Za dobrodošlicu im nudi kulinarski doček koji su pripremile lokalne domaćice udruge Šparžin (npr. fritule). Gosti zajedno s vodičem prvo prošetaju selom i okolnim krajolikom, tijekom čega im vodič na iskusan način i na istarskom dijalektu govori stare priče koje su i danas poznate među starijim Istranima i Istrankama, a odnose se na blago u Kašteliru. Ako u selu žive stariji ljudi koji se još uvijek sjećaju određenih priča, oni su uključeni u program. Možemo si pomoći sa zanimljivim pričama sakupljenima u knjizi Nade Morato, *Mrak eno jutrnja* (2002). Naglasak je također na pričama o vodi koja u folklornoj tradiciji ima posebno čarobno značenje.

ČAROBNE TAJNE VODE

Voda ima poseban karakter u mitskoj tradiciji, jer se prema zamislima ljudi smatra putom u drugi svijet i granicom između svjetova živih i mrtvih. Isto je vrijedilo i za ljude koji su živjeli u doba gradina, kojima je vodeni svijet bio stran, jer u njemu nisu mogli niti disati, niti hodati, pa je to bilo od velike važnosti kao prijelaz iz svijeta ljudi ili života u svijet mrtvih ili predaka ili bogova. Stojeća ili tekuća voda vjerovatno je simbolizirala prolaznost. I danas se u pogrebnim običajima voda koristi kao sredstvo za uspostavljanje kontakta s zagrobnom životom. Vile, patuljci i čudesna stvorenja, kao i veliki i zastrašujući ljudi, također su se sastajali u blizini izvora i bunara.³⁴ Hoćemo li ih sreći i na Kortama?

Gosti saznaju kako su se naši preci prilagodili buri, koja je naglo puhala između uskih ulica ili odnosila zemlju s vrtova i polja. Promatraju strukturu naselja, smjer gradnje starih kuća, arhitekturu kuća, drveća i biljaka na terenu. Vodič ih upoznaje s funkcijom kamenog suhozida, koji je, između ostalog, spriječio da vjetar puše s polja. U gradini uče o ulozi i važnosti pastirskih koliba. Na livadama i pašnjacima uče i o pašničkoj baštini, gdje su djeca igrala razne pastirske igre.

2. DIO - zaustavite se na Kašteliru i upoznajte arheološku struku

Usput posjetitelji posjećuju prapovijesnu gradinu – *Kašler*, gdje vide suhozid, gromaču, pastirsku kućicu – *kažetu*, djeca pregledavanju arheološki pješčanik, a odrasli se dive pogledu na Sečoveljske soline, Šavrinska brda i more. Mladi ljudi proviruju kroz špijunku i dočaraju si vrlo posebnu fotografiju.

Vodič iz knjige *Mrak eno Jutrnja* gostima čita i druge zanimljive priče o odnosu mještana prema arheološkom nalazištu Kašler.

Na Kašleru se uz arheološki pješčanik može predstaviti zanimanje arheologa.

³⁴ Hrobat, Katja. *Ko Baba dvigne krilo: prostor in čas v folklori Krasa*, 2010, str. 128.

4. DIO

Za kraj, grupa odlazi u seosku obližnju staru školu, gdje članovi udruge Šparžin Korte dočaraju posebno iznenađenje. Možda će naučiti pripremati ukusno istarsko jelo ili posebnu slatku poslasticu u kojoj su djeca i mladi u srcu ponekad najviše uživali. Djeca mogu učiti pastirske igre ili izrađivati kuglice od tkanine koje su znane u Lanišću (hrvatska Ćićarija). Na kraju se zaslade suhim ili svježim smokvama i ostalim svježim ili sušenim voćem tipičnim za istarsko selo.

Šumsko voće s područja Korta. Puls iz kulinarske radionice u okviru projekta Kaštelir, gdje su posjetitelji saznali o nekim vrstama autohtonih biljaka i samoniklog voća koje se mogu koristiti u kuhanju, listopad 2019. Izvor: <https://www.facebook.com/kastelir.interregsahr>. (Gledano: 12. ožujka 2021.).

Da zaključim, mora li vodič odgovoriti na početno pitanje? Što je jutranja i zašto se bojimo Sumraka?

Vodič čita legendu iz knjige Morato Nada, str. 44. *Jutranja* ili *zora* je svadbeni običaj i običaj pokazivanja miraza (posjeda), ujutro nakon bračne noći. Sumrak je mitsko stvorenje koje se u sumrak pojavljuje u obliku magarca, konja, psa ili neke druge domaće životinje. Raste, diže se, može podignuti čovjeka i ostaviti ga negdje drugdje.

Cilj programa je da posjetitelj upozna kako su naši preci živjeli u skladu s prirodom i kako se taj kontakt odražavao u folklornoj tradiciji. Također pokazuje lokalne posebnosti dijalekta, snagu nadnaravnih sila i posebnu lokalnu kuhinju koja se konačno nudi posjetiteljima.

RAŠPOR - LANIŠĆE

TURISTIČKO ARHEOLOŠKI DOŽIVLJAJ U LANIŠĆU

NEZABORAVAN DAN U ČIĆARIJI: U ZAGRLJAJU POVIJESTI PAŠNJAKA I LJEKOVITOG BILJA GENCIJANE

Sve više farmi koje se odlučuju za uzgoj ovaca i koza mogu se naći i u Krasu, Istri i Čićariji. Pastirstvo i ovčarstvo imaju dugu povijest na ovim mjestima, jer korijeni vjerojatno potječu iz neolitika dolaskom prvih pastira i poljoprivrednika. To potvrđuju nalazi kosti sitnih preživača iz špilja i udubina u kojima su živjeli. U neolitiku i ranom brončanom dobu bio je poznat sustav transhumantnog pastirstva. Tijekom neolitika i ranog brončanog doba, kada se iscrpio pašnjak, zajednica se stadima preselila na druge, više ili manje udaljene pašnjake. Psi visokog rasta, slični modernim istarskim ovčarima, bili su povezani sa stočarstvom.³⁵

Praksa uzgoja ovaca nastavljena je i u kasnijim povijesnim razdobljima.

Ovčarstvo u Čićariji

Ovčarstvo bilo je vrlo poznato u Čićariji, kao tradicija koju su stanovnici donijeli iz svoje pradomovine, južne Dalmacije. Ljeti su ovce pasle kod kuće, prije početka zime pastiri sa stadima ovaca odlazili su prezimiti u Istru. Prije odlaska imali su misu i ispovijed kod kuće. Pastiri su dolazili u tipičnim ovčjim kožama i gugranima. Ako je zima to dopuštala, bili su kod kuće do Božića ili čak i nakon Božića. Ovisilo je o vremenu. Ako bi počeo padati snijeg, odmah bi krenuli na put da ih ne bi zasniježilo. Putovali su u etapama kako bi ovce usput pasle. Kući su došli na blagdan sv. Ivana Krstitelja, 24. lipnja, ispred crkve imali su Božji blagoslov i zaštitu ovaca.

Ali kako povezati povijest uzgoja ovaca sa gencijanom?

Prvi podaci o gencijani (žuti srčanik, lat. *Gentiana lutea*), biljka iz porodice sirištari (*Gentianaceae*), datiraju iz 2. stoljeća pr. Kr., kad je ilirski kralj Gentis savjetovao kao lijek protiv kuge. Kasnije je drevni rimski vojni liječnik Dioskurid preporučivao pripravke od korijena gencijane kod raznih bolesti jetre i žučnog mjehura, kao i kod rana, čireva i tupih ozljeda. U srednjem vijeku koristio se i za vrućicu i bolesti prsnog koša. Danas je sirištara strogo zaštićena, samonikla biljka koja raste na planinskim livadama, među stijenama i patuljastim borovima u Alpama i na Krasu (uključujući Čićariju). Kako bi spriječila uništavanje i devastaciju prirodnog staništa, zbog nekontroliranog pobiranja iz prirode i privukla interes lokalnog stanovništva za zaštitu i daljnju edukaciju, općina Lanišće (Čićarija) osigurala je nasade zaštićenih biljaka.

³⁵ Fabec, str. 107.

Jesu li i ovce jele sirištaru i drugo bilje?

Definitivno. Najvažnije je da je velika raznolikost vegetacije na kraškim livadama povezana i s ovcima, koje su se zbog široko rasprostranjenog transhumantnog stočarstva ili nomadske migracije stoke iz današnje Bosne i Hercegovine preko Gorskog kotara preselile u Istru, Ćićariju i Kras.

Transhumantno stočarstvo je bilo karakteristično za Sloveniju i Hrvatsku do 1987. godine, kada je spriječen izgradnjom autocesta, raspadom Jugoslavije i novim političkim poretkom 1990-ih. Ovce su pod krznom nosile i različito biljno sjeme koje je potom pripitomljeno na kraškim livadama.

Nezaboravan dan u Ćićariji uključuje:

1. Prijem gostiju na info točki u Lanišću. Vodič se obraća gostima pričama iz života u gradinama, gdje su važnu ulogu imali preživljavanje u prirodi i prvi počeci iskorištavanja i obrađivanja prirodnog krajolika. Više detalja obraća pričama vezanim uz stočarstvo i poljoprivredu.
2. Gosti prolaze kraću ili dužu botaničku šetnju. Usput uče o prirodnim značajkama okoliša, između ostalog obraćaju pažnju na napuštene ponikve. Vodič informira goste da su vrtače korištene za razvoj poljoprivrede još u brončanom i željeznom dobu. U Istri je bilo i privremenih naselja na gradinama.
3. Na vrhu Orljaka vodič, u suradnji s travarom, izvodi Botaničko turističko iskustvo - Učionica u prirodi.
4. U informativnom punktu ili centru za promociju utvrda i tradicionalne upotrebe bilja u Ćićariji, gdje se nalazi i mala kuhinja, gosti detaljno upoznaju gencijanu i brinju, koji i danas itekako obilježavaju kulturni krajolik Ćićarije. Bobice brinje koriste se i za proizvodnju poznate biljne rakije-brinjevca. Gosti mogu testirati svoje vještine branja odn. tučenja bobica brinje (jesensko vrijeme).
5. Nezaboravno iskustvo za djecu može se dogoditi u centru, gdje djeca sama izrađuju igračke. Od novinskog papira i tkanine izrađuju pravu istarsku balu (kuglu), a uz pomoć kuhače, vune, tkanine i trake prikladnu lutku. S lutkama postavljaju predstavu iz bajke Sveti mač pravde (Tina Rožac, 2021.) koja je nastala u sklopu projekta Kaštelir.

VELA OZIDA – MOŠĆENIČKA DRAGA

OD GRADINE DO MORA

Ostaci kamenja na brdu Ozida na 224 metra nadmorske visine govore u prilog prapovijesnom podrijetlu, iako svrha kamenja nije detaljno istražena. Oblik, način gradnje i pronađeni ulomci keramike govore u prilog važnom stražarskom i komunikacijskom mjestu, kojim su u prapovijesno doba navodno upravljala plemena Liburni. Možda su postojale grobnice u obliku tumula u kojima bi bio pokopan važan član zajednice. Na južnoj padini brda može se vidjeti nekoliko suhozidnih konstrukcija, a moderni kameni zidovi okomito se spuštaju s vrha i zatvaraju parcele. Na cijelom području sve do Golovika nalazimo male terasaste parcele s plodnom zemljom okružene suhozidima, što stvara poseban element krajolika i posjetitelja poziva na opuštenu planinarenje. Također zato što se s brda pruža prekrasan pogled na cijeli Kvarner, Mošćenice, Marinov Breg i Brseč. S brda su, u slučaju napada s mora, plemena Liburna morala signalizirati vatrom i drugim sredstvima, okolnim gradinama Veprinac, Kastav, Grobnik, Trsat i Omišalj da bi bili spremni na opasnost.

Uspom na brdo Vela Ozida (230 m n. v.) nudi putovanje u prapovijesnu prošlost ovog područja i otkriva priču o misterioznom ljudstvu željeznog doba koji je cijelom ovom području dao ime i čija je baština još uvijek utkana u kulturu Kvarnera i Hrvatskog primorja. Informativne ploče postavljene uz put daju odgovore na pitanja o tome tko su bili živjeli na neplodnom kraškom tlu. Doznat ćete uzbudljivu priču o njihovoj pomorskoj prevlasti na Jadranu, liburnijskom kultu i ravnopravnosti liburnijskih žena, ratovanju i mirnom ulasku Liburna u drevni rimski svijet i njihovoj povezanosti s današnjom kulturom ovog područja.

Prapovijesnim ljudima bilo je dopušteno živjeti u blizini mora vadeći sirovine iz vodenih staništa. Među važnim jelima bila je i riba. Pripremali su je na različite načine, možda čak i u glini.

Turistički doživljaj »Od gradine do mora« nudi:

1. Prihvat gostiju na info točki. Vodič se obraća gostima pričama iz života u gradinama, gdje su važnu ulogu imali preživljavanje u prirodi i prvi počeci iskorištavanja i obrađivanja prirodnog krajolika.
2. Gosti prolaze kraću ili dužu botaničku šetnju. Usput uče o prirodnim značajkama okoliša.
3. Na vrhu brda Ozida s 224 metra nadmorske visine, vodič, u suradnji s travarom, izvodi Botaničko-turistički doživljaj – Učionica u Prirodi (vidi str. 20).
4. Vodič vodi goste u obližnju gostionicu, gdje lokalni kuhari pripremaju ukusna riblja jela pripremljena prema postupcima poznatim u prapovijesno doba. Prema istraživanju arheologa, riba se pekla umatanjem u glinu, a zatim pečenjem na vatri.

Video snimka prikazuje načine pripreme jela u prapovijesti, između ostalog, prikazuje pečenje pastrve u glini, na jednostavnom, primitivnom ognjištu. Glina je ponekad bila jedini izvor za izradu kuhinjskog posuđa.

Slike su snimljene na radionici prapovijesne kuhinje, u sklopu projekta Europska noć istraživača – Humanistika, to si ti! Prapovijesne recepte testirale su arheologinje Polona Janežič i Manca Vinazza. Više: <https://www.youtube.com/watch?v=nNNS0Oh4fhs> (gledano 12. 3. 2021).

5. ITINERAR PREKOGRANIČNIH FESTIVALA:

Čarobne tajne iz života na gradinama-kaštelirima

RITUALI, PRAZNICI, FESTIVALI

ZAŠTO SLAVITI?

Praznici i festivali ispunjavaju nas novom energijom, ublažavaju svakodnevne brige i daju smisao životu. Riječ praznik znači „biti prazan“, pa nas praznici moraju ispuniti potrebnom energijom, opuštenošću, ljubavlju. Danas se sadržaj praznika uvelike promijenio; mnogo puta nas uopće nije briga odakle dolazi određena proslava, jer je značenje proslava zasjenjeno površnošću i konzumerizmom. Poznavanje arhaičnog sadržaja određenog blagdana obogatilo bi mnoga slavlja važnim sadržajem povezanim s ponovnim suživotom s prirodom i značenjem čarobne, duhovne kulture.

SLAVLJENJE NEKAD – ŠTO MOŽEMO PRENESTI V DANAŠNJE VRIJEME?

Ponekad su se praznicima jako veselili, jer u to vrijeme nisu smjeli raditi, na tanjurima je bilo bolje hrane, u to vrijeme se okupila cijela obitelj, popodne su u selu bile *šagre*, *opasila* ili *pučke fešte*. Slavlja su se oblikovala u dalekoj prošlosti i bila su povezane sa štovanjem prirode, koja se mijenjala prema godišnjem dobu. Budući da su ljudi bili vrlo povezani s prirodom i bojali se da se priroda neće probuditi, štovali su prirodne sile s posebnim ritualima, koji su se u početku prepoznavali na suncu, kiši, grmljavini, tuči i dr. prirodnim fenomenima.³⁶ Praznici su tada za čovjeka značili uspostavljanje sklada s duhom prirode, s njezinim unutarnjim životom.

Ubrzo su shvatili da se priroda mijenja u ritmu cikličkog ciklusa - buđenja, dostizanja vrhunca, starosti i smrti. Sezonske promjene sa "smrću" vegetacije, krajem opskrbe hranom i slično imale su izuzetno snažan utjecaj na ljude. Stoga su najstariji praznici povezani s godišnjim dobima ili sunčevim ciklusima, posebno sa zimskim i ljetnim solsticijom.

Isto vrijedi i za društva iz brončanog doba, koja su se smatrala animističkim. To znači da su duša ili duh pripisani ne samo ljudima već i životinjama, biljkama i neživoj prirodi.³⁷

Na proslavama su se izvodili razni rituali koji su se sastojali od obredne žrtve, molitve, pjesme i plesa. Žrtva je značila vezu između materije i duha, koju čovjek daje – žrtvuje se da bi postao poput Boga, da bi došao u kontakt s njim. U brončanom i željeznom dobu darovi su bili različiti – hrana, životinje, mačevi i drugi alati, posuđe itd.

³⁶ Ovsec, j. Damjan, Velika knjiga o praznikih, str. 9-14.

³⁷ Oman, Žiga in Darovec, Darko. Življenje v času kaštelirjev: sinteza spoznanj raziskav v projektu Kaštelir, 2020, tipkopis

Kad su pomislili da su bogovi dobili svoje, počeli su jesti i piti i sami. Bilo je važno i veselje. Proslava je također uključivala grupnu molitvu, meditaciju, posebnu simboliku i potragu za podrijetlom čovjeka, smislom života i smrti. Ritual su vodili posebni ljudi koji su imali više znanja ili moći u dodiru s nadnaravnim silama. Zvali su ih svećenici, čarobnjaci, vračevi, šamani. Kasnije su svojstva prirodnih sila preuzela razna božanstva, a dolaskom kršćanstva neka svojstva bogova preuzeli su sveci. Većina praznika tako potječe iz štovanja prirodnih fenomena.

FESTIVALI, VEZANI NA ŽIVOT NA GRADINAMA-KAŠTELIRIMA

PRIJEDLOZI ZA TEME

Budući da su narodi u pradrštvu živjeli s prirodom i štivali prirodne pojave kao božanstva, predlažemo da sadržaji festivala obnove blagdane, čije osnovno značenje leži u promjeni godišnjeg doba, položaju sunca na nebu i važnosti biljaka koje su imale čarobne moći u posebne dane.

Tematski bi se praznici mogli podijeliti u četiri godišnje doba: zima, proljeće, ljeto i jesen.

ZIMSKO VRIJEME – VRIJEME ZIMSKOG SOLSTICIJA – 21. PROSINCA

Zimski solsticij je dan kada se sunce pojavljuje nisko na nebu i daje nam najmanje svjetlosti. Ovaj ključni dan, najdužu noć i najkraći dan u godini, naši su preci smatrali jedinom pravom i prirodnom Novom godinom. Bio je to važan događaj u životima naših predaka koji su štivali Sunce, bez kojeg nema života. Kažu da su energije na dan solsticija posebno jake, pa su na ovaj dan, kad se sunce ponovno rodi, vezani mnogi rituali.

LOŽENJE HRASTOVOG PANJA ILI KORIJENA – SIMBOL SNAGE I ŽIVOTA

U Istri, Brkinima, Ćićariji, Krasu i sve do Posočja, rital paljenja hrastovog panja ili korijenja bio je poznat sve do Drugog svjetskog rata. Hrast je bio sveto drvo, a njegovo korijenje izvor snage i života. Znali su posebne rituale guranja i kopanja panja, njegovog prenošenja kući odn. do ognjišta, paljenje, škropljenje grančicom brinja. Cijela se obitelj okupila oko ognjišta, pričali su si razne pripovjedke (priče, štorije), pekli komade repe, a mogli su jesti i božićni slatki kruh. Panj je morao gorjeti do nove godine, a njegov pepeo je posipan po poljima i vrtovima radi bolje žetve. Simbol loženja panja povezan je s vatrom i poznatim ritualom paljenja krijesa, jer vatra suncu ulijeva dodatnu snagu za novi život.

Danas mnoge gostionice ponovno postavljaju kamine. Za 21. prosinca vlasnici seoskih gostionica mogli su oživjeti stari poganski običaj loženja panja. Ritual guranja panja i prevoza

do kuće mogao bi ujediniti cijelo selo. Vlasnik i mještani tada bi zajedno radili kako bi u gostionici zapalili panj. Mještani bi odnijeli dio ugljena u svoje peći i koristili vatru za tkanje unutrašnje veze. Vlasnici gostionica podsjetili bi svoje goste na ovaj uobičajeni seoski ritual i ponudili gostima priliku da pepeo panja odnesu kući i posipaju ga oko svog vrta za bolju žetvu.

VRIJEME PROLJETNE RAVNODNEVNICE – 21. OŽUJKA

Drevni narodi su Novu godinu uglavnom slavili u ožujku, u proljeće. Nakon zimske hibernacije započinje novi godišnji ciklus, gdje proljeće obilježava rođenje, a zima smrt. Proljeće se događa 21. ožujka, na proljetnu ravnodnevnicu. U proljeće, nakon duge zime, ponovno vidimo zelenilo, cvijeće i ptice kako pjevaju. Dan je iz dana u dan sve duži. Da bi dočekali proljeće, drevni su narodi održavali velike proslave. Vjerovalo se da bi na ovaj dan trebali zahvaliti suncu na njegovim darovima.

U prirodi se, baš kao i u ljudima, osjeća probuđena životna snaga koju priroda simbolizira prvim proljetnim cvjetovima visibaba, šafrana, jaglaca, narcisa i tulipana. U ljudima se budila **želja za obnovom, ljubavlju, rastom i pupanjem**. Također, proljeće svi povezujemo s ljubavlju, radošću i vedrinom. Proljetno bilje trebalo bi imati veliku snagu, pa su u travnju sakupljali valerijanu, sušili je i stavljali u škrinje, ladice ili ormare. Vjerovali su da će to odbiti moljce i spriječiti habanje odjeće. Kuće se čiste na proljeće.

PONOVNO ROĐENJE PRIRODE, NOVE LJUBAVI, PRIJATELJSTVA I ...

Festival Divlji okusi Krasa (u organizaciji Udruge Planta) odvija se na Krasu u proljetnim mjesecima čiji bi se sadržaj mogao povezati s ostalim proljetnim događanjima u Istri i Ćićariji.

Čak i korijeni Uskrsa, koji se obilježava ovih dana, sežu u pretkršćansko doba, kada su vjerovali u pobjedu proljetnih i ljetnih duhova nad zimskim. Elementi slavlja, poput buke i lupanja (klepetanje), motiv vatre i svjetlosti, raznovrsna jela i proljetne igre, su iz poganskog razdoblja. Budući da su uskršni blagdani postavljeni u vrijeme, kada se rano proljeće završava i počinje pravo, zeleno proljeće. Određeni sastojci su povezani s plodnošću i duhovima rasta (uskršnja jaja).

Središnja tema festivala bilo bi štovanje proljeća, buđenje prirode, ponovni rast samoniklih i jestivih biljaka. Sadržaj festivala mora biti raznolik, od proljetnih pohoda botaničkim stazama i sakupljanja bilja, do organizacije kulinarskih i biljnih radionica za pripremu proljetnih jela, radionica za pripremu začina za čist i uredan dom, radionice za pripremu biljnih sapuna i drugih proizvoda iz prirode, stručna predavanja o uzgoju ukrasnih biljaka, prevladavanju proljetnog umora ili važnosti i moći proljetnih svetaca. Sadržaj festivala mogle bi dopuniti glazbene (etno) skupine, sviranje narodnih instrumenata itd., narodni plesovi. Kako su

proljetne večeri i noći još uvijek hladne, ne preporučuje se noćna buka, već mirnija i opuštenija atmosfera. S druge strane, zabavljanje bi se organiziralo ljeti i u jesen.

LJETNO VRIJEME SOLSTICIJA – 23.-24. lipnja

Najduži dan u godini je 21. ili 22. lipnja, kada nastupa ljetni solsticij, koji se kod nas naziva solarni krijes ili sunčev obrat. Poznata slovenska poslovice kaže da *se dan okreće na krijes*, što znači da se dan počinje skraćivati. Krijes, koji je najmisteriozniji dan u ljetnom razdoblju, jer je sunce tada najviše, slavi se prema staroj tradiciji 24. lipnja, dok je 23. lipnja noć krijesa. Ivanjski dan povezan je sa širokim rasponom običaja, rituala i vjerovanja.

To je najčarobnije razdoblje u godini, patuljci, vile i druga natprirodna bića testiraju svoje moći, sam praznik prepun je magije i čarolije. Ljudi su vjerovali da sunce čarobnim sredstvima mora održavati svoju snagu i umnožavati je. To čarobno sredstvo bila je vatra. Stoga su se u blizini neba na brdima palili kresovi kako bi sunce dobilo što više topline i svjetlosti. Dječaci su skakali preko vatre, plesali ... Djevojčice su plele i nosile vijence satkane od cvijeća žute boje da simboliziraju sunce. Magija lomače nije trebala samo pomoći suncu, već i čovjeku i stoci.

Ivanjski dan je bio pravo vrijeme za branje čarobnih biljaka. Morali su ih ubrati natašte, prije zore, kad je na njima još bila rosa. Sakupljaju se sjemenke paprati, divljeg pelina, imele i drugih. Proslave krijesa također su povezane s vodom koja čisti i ima posebnu snagu na današnji dan. Na dan lomače, na nekim su se mjestima klanjali bunarima, potocima i rijekama, kupali se u njima ili valjali u jutarnjoj rosi.

Na mnogim su se mjestima na ovaj dan pleli vijenci od cvijeća s čarobnom i ljekovitom snagom dobivenom od sunca. Među njima su važne krijesnice ili ivančica i paprat. Cvijeće je bilo zataknuto u prozore, vrata, a na vrata kuće obješeni su vijenci. Od paprati su pripremali stelju za staju i stoku. Umivali su se vodom od paprati protiv bolesti. Sjeme paprati, ubrano na kresnu noć, između jedanaest i dvanaest sati, ima posebnu snagu. Najbolje je bilo sjeme paprati koje je raslo na križanju puteva. Nosili su ga u džepovima jakni, suknja, hlača, kapa, na šalovima. Pomoglo bi protiv vraga, munje, čarolije ... Usvajanjem kršćanstva krijesni dan sa svojim poganskim običajima pretvorio se u dan štovanja sv. Ivana Krstitelja. Stoga su se, prema narodnoj predaji, na Ivanjski dan palili krijesovi i pleli Ivanjski vijenci.

Na Krasu i u Istri bio je običaj da žene i djevojke slave dan prije blagdana sv. Ivana Krstitelja plele Ivanjske vijence. Ritual je pred godinama obnovljen u Štanjelu. Događaj bi se mogao nadopuniti novim sadržajem povezanim s prapovijesnim ritualima i životom.

PLETENJE IVANJSKIH VIJENCA

Na Krasu i u Istri bio je običaj da su žene i djevojke dan prije blagdana sv. Ivana Krstitelja isplele Ivanjske vijence. Ritual je obnovljen godinama u Štanjelu. Događaj bi se mogao nadopuniti novim sadržajem povezanim s prapovijesnim ritualima i životom. U Kortama je blagdan sv. Ivana bio povezan s vodom (u Kortama ima mnogo spremnika za vodu, članovi društva pripremaju šetnju oko spremnika), koja na današnji dan ima posebnu, čarobnu snagu.

Plemenita tradicija vijenaca sv. Ivana (više gl. *Iztok, Ilich, Žlahtno izročilo svetoivanskih venčkov. V: Kras in Brkini za radovedneže in ljubitelje, 2014, str. 241-243*).

VRIJEME JESENSKE RAVNODNEVNICE – 21. RUJNA

Jesenska ravnodnevnicica najavljuje kraj ljeta i početak jeseni. Berba započinje (možda je već gotova) u vinogradarskim područjima, poljoprivrednici počinju s berbom poljskih usjeva, omamljeni smo mirisom zrelog voća i prženih kestena. Svake godine priroda nas iznenadi zlatno žutim i ljubičastim bojama, hladni zrak već puše.

Tisućljećima su naši preci štovali ravnodnevnicu i na ta dan posvećivali obrede bogatoj žetvi. Pokazali su da svaki napor urodi plodom. Ako dobro sijemo tijekom godine, plodove možemo žeti i ubrati na jesen. Pojavom kršćanstva svojstva jesenskih božanstava preuzeo je sv. Martin, koji se slavi upravo u vrijeme kada se od mošta pravi vino, ostave su već prepune ozimih usjeva, a posljednji usjevi (npr. repa, kupus, bundeva) ubrani su s polja. Ako se u pogansko doba radost obilježavanja završetka poljskog rada slavila ponegdje gozбом, zahvalivši tako božanstvima na obilnoj žetvi, također se je na martinje uvažila izreka da je za martinje pust.

ZAHVALA NA OBILNOJ ŽETVI, VREMENU ODMORA I UNUTARNJOJ SMIRENOSTI – „svaki trud urodi plodom. Ako dobro sijemo tijekom cijele godine, plodove možemo žeti i ubirati na jesen.“

Jesenski festival može najaviti zahvalnost za darove prirode, uživanje u plodovima prirode i pripremu za odmor. Život biljaka smiruje se, drveće baca staro lišće. Ljudi su se ponekad zatvarali u svoje domove, popravljali stari alat pored ognjišta, pleli koševe i košare, žene su plele vunenu odjeću. Dugim večerima bake su unucima pričale zastrašujuće, ali poučne priče. U dvorištima su se začuli krici svinja kad je počelo vrijeme pripreme suhomesnatih proizvoda. U podrumima se kiselio kupus i repa, voće se sušilo na ognjištima i pećima, a u šumarcima se bralo posljednje šumsko voće i bilje korisno za biljni čaj i likere. Na mnogim su mjestima kuhali rakiju, brali ili tukli bobice brinja i pripremali ukusni brinjevac.

Posebni obredi bili su poznati u mjestima s uzgojem ovaca i tradicijom transhumantnog stočarstva, kada su se pastiri pripremali da napuste svoja rodna mjesta i pasu svoje ovce u toplijim krajevima. Tako su dobili posljednji blagoslov kod kuće, jer ih se u mnogih mjestima više nije vidjelo do sljedećeg ljeta. Sjećanje na transhumantno stočarstvo moglo bi se obilježiti novim sadržajima vezanim uz ispašu (pastirske igre, pastirska hrana, proizvodi od vune, pastirske kućice itd.).

Tema jesenskog festivala mogla bi biti kroz razne aktivnosti – radionice koje pokazuju načine skladištenja poljoprivrednih proizvoda, šumskog voća (šipak, gljive, bobice brinja), pripremu biljnih proizvoda za jačanje imunološkog sustava. Posjetitelji su mogli naučiti izrađivati košare od vrbovih grana i drugih prirodnih materijala. Za djecu bi se pripremale radionice pripovijedanja. Za muški svijet bi se organizirane radionice o korištenju žestokih pića za pripremu likera, a djevojke bi učile ručnim radovima s vunanim koncem. Zaključno, svi bi se družili za stolom s dobrim jesenskim darovima, a istovremeno oponašali nekadanašnja jesenska zahvalna slavlja.

6. PREKOGRANIČNA DESTINACIJA –

Zemlja gradina-kaštelira: u zagrljaju prirode, kamena i čarobnih tajni

Svako pilotno područje (Štanjel, Korte, Lanišće, Mošćenička Draga) poznato je po svojim kulturnim i prirodnim značajkama. U modernom, globalnom svijetu kulturnu jedinstvenost treba čuvati i održivo razvijati. Lokalno stanovništvo mora ih prepoznati i vrednovati. Predstavljaju važan element kulturno/socijalnog identiteta, koji je temelj povezane zajednice. Bez svjesnih i povezanih mještana teško je razviti jedinstvena turistička iskustva s 5 zvjezdica. Lokalno stanovništvo daje načinu života i lokalnoj kulturi autentičan i svojevrsan element.

Suvremeni način života i prevladavanje suvremenih razvojnih izazova također zahtijevaju integraciju. Govorimo o umrežavanju i suradnji između sektora (javnog, privatnog, dobrovoljnog) te između mjesta, regija, država. U području turizma potiču se veze između odredišta, jer to olakšava stvaranje raznolike turističke ponude i zadržavanje stranih posjetitelja. Istraživanje je pokazalo da bi se pilot područja sa zajedničkom turističkom ponudom mogla graditi na zajedničkim temama, koje inače pokazuju lokalne specifičnosti, ali se mogu povezati u zajedničke sadržaje.

ZAJEDNIČKE PREKOGRANIČNE TEME ZA USPOSTAVLJANJE ZAJEDNIČKE DESTINACIJE

Zajedničke teme su:

- 1. TRADICIONALNA UPOTREBA KAMENA za izgradnju monumentalnih kamenih zidova oko gradina, razvoj tehnike suhozida** - gradnja bez veziva, koja se nastavila i kasnijom gradnjom suhozida, tipičnom za krajolik Krasa, Istre, Ćićarije i Kvarnera.

Suhozid je zid izgrađen bez veziva, što je najjednostavnija građena građevina u kulturnom krajoliku. U prošlosti je suhozid nastao čišćenjem gmajni i livada i pripremom za obradive površine - polja i pašnjake. Danas je funkcija suhozida na mnogim mjestima izgubljena, ali ostaje važan element naše kulturne baštine koji ne smijemo izgubiti. Njegovu važnost prepoznao je i UNESCO te je suha gradnja 2018. godine upisana na reprezentativni popis nematerijalne kulturne baštine čovječanstva. Nominacija za uvrštavanje na popis okupila je osam europskih zemalja, uključujući Sloveniju i Hrvatsku.

U suradnji s Partnerstvom za izgradnju krških suhozida i članovima različitih udruga, Turističko botaničko iskustvo može se nadograditi radionicom o učenju tehnika suhozida. Mogla bi se provoditi na Kortama, kraškim gmajnama ili pašnjacima na Ćićariji.

2. PRIČE PASTIRSTVA – BAŠTINA S PAŠNJAKA I GMAJNI (pastirske dječje igre, pastirski običaji i navike tijekom transhumantnog pastirstva, stvaranje zajedničkih pašnjaka, rukotvorine od vune, kulinarski proizvodi od ovčjeg mlijeka, upotreba ovčjeg mesa itd.)

Pašnjaci na Krasu, Istri i Ćićariji ne predstavljaju samo bogato blago raznolikih biljnih vrsta, već i mjesta na kojima su djeca provodila nezaboravne dane djetinjstva, kada su pasla stoku u društvu vršnjaka ili braće i sestara. Na pašnjacima su pekli krumpir, izrađivali frule i pračke, skrivali se i stjecali razne vještine preživljavanja. Prvi oblici paše i nomadski oblici stočarstva bili su poznati još u vrijeme gradina. Transhumantno stočarstvo također uključuje običaje i navike vezane uz odlazak i dolazak pastira i njegovih ovaca iz/u matično mjesto. Važni nematerijalni elementi baštine su vještine izrade vunениh proizvoda, poput šalova, čarapa, kapa i rukavica. Kulinarski i ovčji proizvodi od mesa i mlijeka daju prepoznatljiv dodir.

Pilotna područja mogu za školske skupine organizirati obrazovnu radionicu **UČIONICA U PRIRODI - PROMATRAJ, SPOZNAJ IN IGRAJ SE PASTIRICE.**

Ponuđači na pilotnim područjima mogu sadržaj **PROLJETNOG I JESENSKOG FESTIVALA** posvetiti baštini pašništva, naime ispaša životinja počela je u proljetno vrijeme, a završila u jesen.

3. ZNANJA KORIŠTENJA BILJA I JESTIVIH DIVLJIH BILJAKA U KULINARSKE, LJEKOVITE I KOZMETIČKE SVRHE

Ljekovite biljke tisućljećima pomažu našim precima domaćim lijekovima, uz mnoge druge blagodati: hrana, opojne tvari, prirodna njega, građevinski materijal ili pređa. Jestive samonikle biljke nekada su se brale na pašnjacima, livadama i u šumama, ali s vremenom su se počele uzgajati u vrtovima ili poljima. Zajedno s uzgajanim biljkama proširilo se i znanje o njihovom uzgoju i upotrebi, što je utjecalo na kulturu i način života naših predaka. Istodobno, tradicionalne poljoprivredne djelatnosti bile su povezane s narodnim vjеровanjima i proslavama, iz kojih se razvio širok spektar običaja i navika.

Tradicionalno znanje o upotrebi jestivih samoniklih biljaka i ljekovitog bilja, naše važne kulturne i prirodne baštine, nekada se prenosilo s koljena na koljeno, danas nova znanja možemo steći na radionicama na kojima posjetitelji iskustveno uče: branje biljaka u prirodi, sušenje jestivih samoniklih biljaka, ljekovito djelovanje, upotreba biljaka u prehrani, kućnoj ljekarni i osobnoj ljepoti.

Pilot područja mogu pružiti turističko botaničko iskustvo lokalnom stanovništvu i stranim posjetiteljima. **UČIONICA U PRIRODI – PROMATRAJ, UPOZNAJ I ISKUSI ZAGRLJAJ PRIRODE.**

4. ZDJELA – LONČARSKI PROIZVOD OD BRONČANOG DO ŽELJEZNOG DOBA

U sklopu projekta Kaštelir rekonstruirana je prapovijesna zdjela koja je kombinirala prstohvat krša i istarskog tla, vodu i snagu vatre, arheološka nalazišta, istraživanje keramike (Alenka Gololičić) i vještinu domaćih ruku (štićenici iz socijalne ustanove Dom na Krasu). Rekonstruirali smo jedinstvenu prapovijesnu zdjelu s bradavicom, kakvu je poznavalo pučanstvo istarskih i kraških gradina tijekom srednjeg brončanog i starijeg željeznog doba. Tehnikom slobodnih ruku prvo su dizajnirali jednostavne kuhinjske zdjele, a kasnije ih ukrašavali raznim uzorcima. Zato zdjela nosi bezbroj vrijednosti. Dio je to arheološke baštine kada su naši preci, koristeći prirodne materijale i vlastito znanje, pridonijeli važnom koraku u razvoju lončarskog obrta i proizvoda koji i danas predstavljaju simbol kulture stanovanja.

5. PRAPOVIJESNI TANJUR pripremljen od sastojaka koji su stanovnicima već bili poznati u životu gradina-kaštelira

ŠTO JE ARHEOLOŠKO KULINARIČKA BAŠTINA?

Doduše, teško je odgovoriti na pitanja o tome kako su ljudi u zajednici sastavljali jelovnike, kada su jeli, koliko su slijedili recepte, kako su začinili jela ili kojim su jelima poboljšali okus divljim biljkama i solju.

Svako je razdoblje u prapovijesti (kamenno, bakreno, brončano i željezno doba) imalo svoje specifičnosti, koje su ovisile o tehnološkom razvoju, susretima s drugim kulturama, migracijama, utjecaju susjednih prapovijesnih kultura i zajednica. Na zapadnu Sloveniju snažno je utjecalo područje današnje Italije i Mediterana. U sklopu projekta obnovili smo prapovijesno jelo, gdje smo na temelju arheoloških nalaza iz života u gradinama-kaštelirima kombinirali sastojke koji su sigurno već bili poznati našim prapovijesnim ljudstvom. Sastoji se od ovčjeg i kozjeg mesa, dodaje se jušni temeljac, ogromna količina povrća s pirom ili ječmom. Domaće bilje ubrano na krškim gmajnama ili istarskim pašnjacima daje jedinstveni okus.

6. TAJANSTVENE PRIČE

Među starijim ljudima sačuvane su mnoge narodne tradicije - pripovijedke, priče ili štorije koje, između ostalog, govore o nekadašnjem načinu života na selu, mističnom stvaranju svijeta, neobičnim stvorenjima koja žive na ruševinama. Budući da ljudi nisu mogli objasniti hrpe kamenja na obroncima šuma ili pašnjaka koji su bili ostaci utvrda, vjerovali su da postoji dvorac ili prebivališta povijesnih i drugih važnih ljudi. Priče također predstavljaju najkarakterističnije materijalne i nematerijalne elemente koji karakteriziraju kulturni krajolik.

Mistične priče povezane s narodnom tradicijom predstavljaju važno obogaćenje u prezentaciji krajolika ili odredišta, jer na razigran, srdačan način predstavljaju prostor i nekadašnji život ljudi. Posebnost priča je i njihova interpretacija na dijalektu, koje mogu izvoditi samo domaćini. Stoga se preporučuje da ih govore stariji ljudi, što turističkom iskustvu omogućava da uključi lokalno stanovništvo i priliku posjetiteljima da uđu u kulturu tamošnjeg života.

7. TEME FESTIVALA VEZANE NA PROMJENU GODIŠNJIH DOBA I SNAGE SUNCA

Festivali su kroz povijest igrali važnu ulogu u društvu. Jedno vrijeme bili su ciljano usmjereni, osmišljeni da slave i štuju rituale i tradicije. Obilježeni su kao dan zahvalnosti darivanjem, jer se govorilo da su bogovi bili vrlo darežljivi tijekom festivalskog razdoblja.

U današnje vrijeme važno je da festivali imaju i obrazovnu notu, ali učenje i stjecanje novih znanja mora se pružati na zanimljiv, zabavan i kreativan način.

Unutar destinacije Zemlja gradina-kaštelira, sadržaji festivala trebali bi biti povezani s promjenom godišnjeg doba, ponovnim uspostavljanjem kontakta s prirodom, razumijevanjem važnosti očuvanja i održivog razvoja prirodnih resursa i korištenja pučkog znanja i tradicije. Dokument predlaže festivale na temu zimskog i ljetnog solsticija te proljetne i jesenske ravnodnevnice. Tema bi trebala predstavljati baštinu života na gradinama, ali protumačena na moderan, kreativan način.

TURISTIČKI PROGRAMI: ŽIVOT U VRIJEME GRADINA-KAŠTELIRA »U zagrljaju prirode, kamena i čarobnih tajni«

Prijedlozi predloženih turističkih paketa temelje se na pripremljenim turističkim proizvodima (botaničke staze, obnovljene gradine, sadržaji info-interpretacijskih mjesta, mobilne aplikacije itd.) I osmišljenim turističkim iskustvima, odnosno iskustvenim radionicama.

Jednodnevni, dvodnevni i višednevni paketi mogu se sastojati od različitih iskustava koja smo osmislili u pojedinačnim pilot područjima.

JEDNODNEVNI IZLETI

PRAPOVIJESNI DOŽIVLJAJ U ŠTANJELU – „Od prapovijesnog nalaza do gastronomskog užitka i turističkog suvenira“

Vodič prima posjetitelje na placu u Štanjelu u starom dijelu sela. Obraća im se pričom o dječaku Aviku. Slijedi obilazak gornjeg, utvrđenog dijela sela.

1. VOĐENA RUTA KROZ ŠTANJEL – Štanjel kroz vrijeme

- Vodič pokazuje gostima model sela i ukratko ih upoznaje s poviješću sela. Slijedite točke na info pločama.
- Vodič i gosti odlaze na Gledanicu, gdje prezentiraju nalaze iz prapovijesti. Odavde posjetitelji imaju prekrasan pogled na šire područje i bolje razumiju strateški položaj Štanjela u povijesnim razdobljima.
- Iz Gledanice posjetitelji odlaze do Kobdiljskog tornja.

2. IZVEDBA TURISTIČKO ARHEOLOŠKOG DOŽIVLJAJA – Iskusi se kao lončarski majstor (lončarska radionica)

- Vodič vodi posjetitelje do Kule Kobdilj, gdje prvi put vide stalni postav o dvorcu Štanjel i važnim prekretnicama u povijesti Štanjela.
- Posjetiteljima se obraća lokalna keramičarka, koja ih upoznaje s različitim posudama iz prapovijesti i poziva da naprave zdjelu, lonac ili nakit od keramike.

3. GURMANSKI DOŽIVLJAJ

- Nakon radionice posjetiteljima se nudi ručak - prapovijesni tanjur. Lokalni kuhar upoznaje ih s prapovijesnim jelom, postupkom njegovog nastanka, sastojcima koje su znali u prapovijesti, načinom pripreme hrane i prapovijesnom zdjelom u kojoj se jelo nudi.

4. ŠETNJA PO KRAĆEM BOTANIČKOM PUTU I FABIANIJOVOJ STAZI KOBĐILJSKE GRADINE

- Nakon ukusnog ručka, posjetitelji posjete obližnju gradinu u selu Kobdilj. Hodaju uređenom Fabianijevom stazom koja od Štanjela vodi do Kobdilja. Usput promatraju tipične jestive samonikle biljke, a vodič im može ispričati i stare narodne priče o divljem hrastu i starcu iz Štanjela, koje su zabilježene u knjizi Bejži zlodej baba gre (Danila Kocjan i Jelka Hadalin, 1993., str. 24).

S BIKIKLOM OD ŠTANJELSKE GRADINE DO VOLČJEGRAJSKE DEBELE GRIŽE

1. PRIJEM GOSTIJU U ŠTANJELU

Vodič pozdravlja posjetitelje Štanjela i poziva ih na prapovijesni doručak u gostionici u dvorcu Štanjel, gdje gosti mogu uživati u kavi i energetske pločici od sastojaka koje su arheolozi pronašli u dvorcu Štanjel. Upoznaje ih s biciklističkom rutom od Štanjela do Volčjeg Grada i natrag. Gosti u Štanjelu iznajmljuju turističke bicikle.

2. OD ŠTANJELA DO KOBJEGLAVE

- Gosti slobodno odlaze do Hruševice, Tupelče i Kobjeglave. Promatraju obilježja kraških sela i kraške arhitekture.
- U Kobjeglavi ih prima domaćin, član mjesne udruge Kraški Slavček, gosp. Jože Abram (domaćin), dobar poznavatelj lokalne povijesti, umirovljeni učitelj). Vodi ih po selu, razgledavaju tematsku stazu - put lokava, uče o važnosti vode na Krasu.

3. IZVEDBA TURISTIČKO BOTANIČKOG DOŽIVLJAJA - promatraj, upoznaj i doživi zagrljaj prirode.

- Gosti odlaze biciklom do Coljave kod Komne, gdje ih čeka lokalni travar. Zajedno se odvezu do obližnje gmajne, gdje se nalazi pastirska kućica.
- Posjetitelji sudjeluju u turističko botaničkom iskustvu. U gmajni imaju i manju gozbu – krašku marendu, kao što su jeli kraški žeteoci.
- Na obližnjem seoskom domaćinstvu u Coljavi mogu napraviti mješavinu biljnih čajeva ili biljnih likera. Pripremaju svoj turistički suvenir.

4. DOLAZAK NA DEBELU GRIŽU U VOLČJEM GRADU

- Posjetitelji nastavljaju put prema Volčjem Gradu, gdje ih predstavnik turističke zajednice Debela Griža ili predstavnik Privatne ustanove Krasen Kras upoznaje s gradinom Debela griža. Hodaju gradinom ili dužom stazom – PUTOM KAMENA, koju su osmislili članovi udruge Debela Griža.
- Slijedi ručak na turističkom seoskom domaćinstvu u Gorjanskom ili u gostionici u Komnu.

5. ODLAZAK NAZAD U ŠTANJEL

- Izdržljivi biciklisti nastavljaju svoj put kroz Zagrajec, Vojščicu, Temnicu, Branik, Pedrovo, Štanjel - kaštelirskom stazom: Krug komenskih gradina (gledaj <https://map.kastelir.eu/sl/node/206>).
- Manje otporni biciklisti iz Komna nastavljaju prema Malom Dolu, Tomačevici, Lukovcu, Štanjelu.

OSTALE MOGUĆNOSTI

PLISKOVICA, KOSOVELJE: Nakon turističko botaničkog iskustva u Coljavi kod Komna, posjetitelji mogu nastaviti svoju biciklističku rutu prema Pliskovici i Kosovelju. Tamo ih dočekuje lokalni vodič Udruge turističkih vodiča s Krasa i Brkina. Goste vodi stazom Pliska, detaljno ih upoznaje s gradinom u Kosovelju. Priča im lokalne narodne priče o hrastu i granicama.

SVETO: Iz Komna posjetitelji mogu otići i do Sveta, gdje je poznata osmerokutna crkva Sv. Tilha i prapovijesna utvrda Martinišče.

PRAPOVIJESNI DOŽIVLJAJ U KORTAMA – Od »jutranje« do Sumraka

Vodič posjetitelje prima kod recepcije u središtu Korta. Obraća im se pričom Sveti mač pravde, u kojoj se pojavljuju Aviko, Dita i talisman s likom psa (autorica Tina Rožac, 2021). Prema priči, vodi ih na gradinu iznad Korta-Kašler.

1. RAZGLEDAVANJE GRADINE IZNAD KORTA

Preporučuje se da obilazak gradine započne u zoru, kada sunce tajanstveno obasja Kašler i njegovu okolicu. Vodič predstavlja povijest Kašlera, arheološka istraživanja, nalaze, upoznaje ih sa tehnikama suhozidne gradnje, pastirskim kućicama, istarskim psićem, arheološkim istraživanjima. Odavde se pruža i prekrasan pogled na more, Sečovlje, Šavrinske brežuljke.

2. OBILAZAK SELA S VODIČEM – VODIČ UKLJUČUJE BAJKU O NIMFI BURI

Vodič posjetitelje prvo upoznaje s pričom o nimfi Buri, jer arhitektonska slika sela također ovisi o buri. Vodič vodi posjetitelje oko mjesta Korte i okolice. U svakoj važnoj kulturnoj ili prirodnoj točki priča im razne narodne priče i pripovjedke. Također je naglasak na pričama o vodi, koja je imala čarobnu moć tijekom života na gradinama. Voda je značajno obilježila stanovnike istarskih sela. Predstavi se njezin čarobni značaj za sv. Ivana Krstitelja – Ivanovo. Domaće stanovništvo može pričati narodne priče i tako se uključiti u turistička događanja u selu. Važno je da posjetitelji raznim narodnim pričama upoznaju život na istarskom selu. Također mogu više pažnje posvetiti istarskom magarcu-muši i volu-boškarinu - simbolu marljivog rada na farmi.

3. IZVEDBA KULINARSKE RADIONICE SA SASTOJCIMA, KOJE SU POZNAVALI TIJEKOM ŽIVOTA NA KAŠTELIRIMA

Slijedi dolazak u Korte, gdje članovi udruge pripremaju biljnu ili kulinarsku radionicu za posjetitelje. Tema je kulinarska priprema sastojaka koji su bili poznati već u doba gradina - kaštelira. Posjetitelji pripremaju vlastite prapovijesne zalogaje i/ili ručkove.

Ako je potrebno, ručak se poslužuje u obližnjoj gostionici, gdje se gostima poslužuje prapovijesni tanjur ili prapovijesni meni.

NEZABORAVNI PRAPOVIJESNI DAN U ĆIĆARIJI

1. PRIJAM GOSTIJU U LANIŠĆU

Vodič se obraća gostima pričama iz života u gradinama, gdje su važnu ulogu imali opstanak u prirodi i prvi počeci iskorištavanja i obrađivanja prirodnog krajolika. Više detalja posvećuje pričama vezanim za razvoj poljoprivrede.

2. ŠETNJA DUŽIM ILI KRAĆIM BOTANIČKIM PUTEM

a) Gosti kreću u kraću ili dužu botaničku šetnju. Usput uče o prirodnim značajkama okoliša, između ostalog obraćaju pažnju na napuštene vrtače. Vodič informira goste da su vrtače korištene za razvoj poljoprivrede još u brončanom i željeznom dobu. U Istri je bilo i privremenih naselja na gradinama.

b) Na vrhu Orljaka vodič, u suradnji s travarom, izvodi Botaničko turističko iskustvo - Učionica u prirodi; promatraj, upoznaj i doživljavaj zagrljaj prirode.

3. BILJNA RADIONICA

a) U informativnom punktu ili centru za promociju gradina i tradicionalnog korištenja bilja u Ćićariji, gdje se nalazi i mala kuhinja, gosti detaljno upoznaju gencijanu i brinju, što još uvijek itekako obilježava kulturni krajolik Ćićarije. Bobice brinje koriste se i za proizvodnju poznate biljne rakije - brinjevac. Gosti mogu testirati svoje vještine branja brinje odn. tučenja brinje (jesensko vrijeme).

b) Nezaboravno iskustvo za djecu događa se u centru, gdje djeca sama izrađuju igračke. Od novinskog papira i tkanine izrađuju pravu istarsku balu (kuglu), a uz pomoć kuhače, vune, tkanine i trake prikladnu lutku. S lutkama uprizoruju igru povezanu s načinom života na gradinama.

MOŠĆENIČKA DRAGA - VELA OZIDA – Od gradine do mora

1. RAZGLED BOTANIČKOG PARKA U MOŠĆENIČKOJ DRAGI S VODIČEM, RAZGOVOR O BOTANICI HRVATSKE ISTRE.

Vodič goste prima u botaničkom parku, gdje im se prvo obraća pričom Sveti mač pravde (Tina Rožac, 2021), zatim ih upoznaje s biljem koje je već bilo poznato u vrijeme gradina.

2. ŠETNJA DUŽIM ILI KRAĆIM BOTANIČKIM PUTEM DO VELE OZIDE

Vodič poziva goste na duži botanički put do Vele Ozide, upoznaje ih s informativnim pločama i životima Histra i Liburna (razgled info tabele).

3. IZVEDBA BOTANIČKOG ISKUSTVA – UČIONICE U PRIRODI: PROMATRAJ, UPOZNAJ I DOŽIVI ZAGRLJAJ PRIRODE.

Putem se također doživi botaničko iskustvo – Učionica u prirodi.

4. GURMANSKI DOŽIVLJAJ

Po dolasku posjetiteljima se nudi ručak – prapovijesni tanjur. Lokalni kuhar upoznaje ih s raznim jelima od morskih plodova koja su bila znana u vrijeme gradina.

VIŠEDNEVNI IZLETI

OD KRAŠKE GRADINE DO ISTARSKOG KAŠTELIRA

1. DAN – RAZGLEDAVANJE KRAŠKIH GRADINA

Noćenje u Štanjelu i okolici.

- Doručak u dvorcu u Štanjelu, provedba turističkog programa Kroz Štanjel, kroz vrijeme s prapovijesnim iskustvom, završetak u restoranu u dvorcu u Štanjelu, ponuda prapovijesnih jela.
- Program može obuhvaćati i obilazak gradine u Kobdilju, gosti pješače do gradine Fabianijevim stazom.
- Poslijepodne slijedi obilazak gradine Vahta u Kazlju. Do Kazlja se preporučuje uporaba električnih bicikala. U Kazlju se provodi turistički program, kako su predložili turistički vodiči s Krasa i Brkina, Alenka Gabrielčič Ščuka i Daša Čok.
- Dopršetak na turističkom domaćinstvu u Coljavi, noćenje u Štanjelu.

2. DAN – PARK ŠKOCJANSKE JAME

- Prijevoz autobusom do Štorja, u gostionici u Štorju poslužuje se kraški doručak koji sadrži sastojke koji su već bili poznati u vrijeme gradina (jestive samonikle biljke).
- Prijevoz do Parka Škocjanske jame, posjet Škocjanskim jamama, arheološkom muzeju i kulturnim ostacima iz Mušje jame. Ručak u restoranu u Matavunu.
- Poslijepodne obilazak Mitskog parka u Rodiku i gradine na Socerbu. Razgledavanje znamenitosti Kraškog ruba.
- Prijevoz do Izole ili Korta, večera u ribljem restoranu.

3. DAN – KORTE – od »jutranje« do Sumraka

Dolazak u Korte, razgled izlaza sunca na Kašleru iznad Korta.

- Izvođenje radionice o suhoj gradnji, prezentacija zanimanja arheologa, pregledavanje arheološkog pješčanika.
- Obilazak okolice Korta, vodenih izvora i sela pod vodstvom lokalnog vodiča. Naglasak na pripovijedanju lokalnih priča i legendi o životu na istarskom selu.
- Ručak u obližnjem restoranu.
- Posjet Pokrajinskom muzeju u Kopru, naglasak na prezentaciji zanimljivosti iz prapovijesti. Po želji se mogu unajmiti bicikli za bicikliranje po Šavrinskih brdima. Mogućnost posjeta obližnjim gradinama.
- Noćenje u Izoli ili Kortama (Stara škola).

4. DAN – ČIČARIJA

Nakon doručka odlazak v Čićariju, mjesto Rašpor i Lanišće.

- Obilazak sela, razgovor o životu u Čićariji, prezentacija povijesti naseljavanja Čićarije, prezentacija običaja i navika vezanih za transhumantno stočarstvo, prezentacija povijesti uzgoja ovaca. Ručak u obližnjem restoranu, s naglaskom na lokalna jela.
- Poslijepodne prošećite dužom botaničkom stazom do tvrđave koja je sagrađena na nekadašnjoj gradini. Provedba botaničkog iskustva - učionica u prirodi. Upoznavanje i branje jestivih samoniklih biljaka.
- Izvođenje biljne radionice u informativnom punktu ili centru za promociju gradina i tradicionalne upotrebe bilja u Lanišću, gdje se također nalazi mala kuhinja. Gosti detaljno upoznaju gencijanu i brin koji i danas obilježava kulturni krajolik Čićarije. Uče kako se pravi brinjevac - biljna rakija od bobica brinja. Gosti mogu testirati svoje vještine branja odn. udaranja brinja (jesensko vrijeme). Kuhaju tradicionalna čićka jela.
- U centru se lako može izvesti nezaboravno iskustvo za djecu, gdje djeca sama izrađuju igračke. Od novinskog papira i tkanine izrađuju pravu istarsku balu (kuglu), a uz pomoć kuhače, vune, tkanine i trake prikladnu lutku. S lutkama uprizoruju igru povezanu s načinom života u gradinama.
- Spavanje u Čićariji.

5. DAN – MOŠĆENIČKA DRAGA

- Dolazak u Moščeničku Dragu, prijem na Informativnom punktu i Arheobotaničkom parku u centru mjesta.
- Pješaćenje do obližnje gradine na brdu Vela Ozida. Gosti usput skupljaju bilje i jestive samonikle biljke.
- Ručak u obližnjem restoranu, usredotočujući se na riblja jela pripremljena onako kako su bila pripremana u vrijeme gradina (umotana u glinu).
- Poslijepodne mogućnost kupanja u moru, vožnje biciklom ili posjet Parku prirode Učka.

Dvodnevni paketi

ŠTANJEL – ŠKOCJANSKE JAME – KORTE

Paket povezuje ponudu u Štanjelu, obilazak Škocjanskih jama i Mitskog parka u Rodiku (1 dan). Drugi dan obilazak gradine u Kortama i vožnja biciklističkom stazom Šavrinski kašteliri.

LANIŠĆE – UČKA – MOŠĆENIČKA DRAGA

Paket uključuje nezaboravan prapovijesni dan u Čićariji i botaničko iskustvo s biljnom radionicom (1. dan). Drugi dan slijedi obilazak gradine Vela Ozida u Moščeničkoj Dragi, kupanje u moru ili vožnja biciklom kaštelirskom stazom - S pogledom na Kvarner.

(<https://map.kastelir.eu/sl/node/700>).

7. MARKETINŠKA STRATEGIJA TURISTIČKIH PROIZVODA I PROGRAMA

VIZIJA DESTINACIJE – »ZEMLJA PRAPOVIJESNIH GRADINA- KAŠTELIRA«

Zemlje prapovijesnih gradina-kaštelira postat će jedinstveno prekogranično turističko odredište na Krasu, Brkinima, Ćićariji, Istri i Kvarneru, gdje će mještani i turisti doći u dodir s prirodom, osjetiti nekadašnji puls života na gradinama-kaštelirima (2.000./1500. pr. Kr.), poštovati i upoznavati oživljeno i ponovno stvoreno arheološko nasljeđe i zadovoljno slušati mistične, narodne priče, bajke i mitove. Turistički pružatelji pružit će autentična, jedinstvena i visokokvalitetna arheološka, botanička i kulinarska iskustva sa sadržajima koji se odnose na život na gradinama-kaštelirima. Kvalitetna iskustva imat će dugoročni utjecaj na razvoj destinacije prepoznate u širem međunarodnom prostoru.

CILJ STRATEGIJE:

Kvalitativno razvijati, promovirati i plasirati na tržište doživljaje i pakete koji ističu kontakt s prirodom koju je stanovništvo iz doba gradina-kaštelirima već poznavalo, važnost korištenja kamena koji je snažno obilježio kulturni krajolik Krasa, Istre, Ćićarije i Kvarnera i festivalima oživjeti čarobne tajne prapovijesnih rituala i drugih priča.

OPERATIVNI CILJEVI SU:

- **Operativni cilj 1:** Podizanje svijesti, osnaživanje, obrazovanje lokalnog stanovništva i pružatelja usluga u turizmu o arheološkim, povijesnim i etnološkim nalazima o životu na gradinama-kaštelirima iz brončanog i željeznog doba.
- **Operativni cilj 2:** Bolja suradnja između krovnih turističkih organizacija i lokalnih zajednica u kojima se nalaze gradine, turističkih i baštinskih udruga, privatnih institucija i drugih pružatelja usluga u turizmu (ugostitelji, vodiči, pružatelji smještaja itd.).
- **Operativni cilj 3:** Uključivanje pripremljenih iskustava i programa u sveobuhvatnu turističku ponudu Krasa, Brkina, Istre, Ćićarije i Kvarnera.
- **Operativni cilj 4:** Ciljani marketing arheoloških i botaničkih iskustava i programa.
- **Operativni cilj 5:** Povećanje vidljivosti prekograničnog odredišta – Zemlja prapovijesnih gradina-kaštelira.
- **Operativni cilj 6:** Bolje informiranje lokalnog stanovništva i turista o multimedijским tehnologijama i alatima stvorenim u okviru projekta.
- **Operativni cilj 7:** Povećavanje atraktivnosti destinacije s novim turističkim proizvodima koji će nadograditi postojeća iskustva i programe.
- **Operativni cilj 8:** Provesti održivi pristup razvoju destinacije.

IDENTIFIKACIJA TURISTIČKIH PONUDAČA

Kako bi se postigao cilj strategije, projektom su identificirane glavne turističke organizacije koje vode turizam na Krasu, Brkinima, slovenskom dijelu Istre, Ćićariji i hrvatskom dijelu Istre. Pored njih, mapirani su i drugi pružatelji usluga koji bi mogli voditi iskustva. U nastavku predstavljamo najvažnije spoznaje:

KRAS

ORA – PODRUČNA RAZVOJNA AGENCIJA KRASA I BRKINA

Unutar Područne razvojne agencije za Kras i Brkine, 2020. godine pokrenuta je zajednička turistička organizacija četiriju kraških općina. Općine Sežana, Komen, Divača i Hrpelje-Kozina na nju postupno prenose svoje turističke javne usluge. U okviru zajedničkog zavoda djeluju i brojni Turistički informativni centri (Štanjel, Dutovlje, Sežana ...), a planirano je i otvaranje agencije koja bi mogla brendirati turistička iskustva. Institut također upravlja portalom Visit Kras, gdje je turistička ponuda područja predstavljena na lijep i moderan način <https://www.visitkras.info/>.

Portal također nudi mnoštvo raznolikih doživljaja koja su podijeljena u sljedeće odjeljke: **Idem na zrak, Kraške štorije, Kraška marena, Poslovna iskustva, Višednevna iskustva** <https://www.visitkras.info/kaj-poceti/dozivetja>.

Predloženi doživljaji u projektu Kaštelir mogla bi sadržajno nadograditi već oblikovani doživljaji. Predloženi festivali u projektu Kaštelir mogli bi biti prilika da se pružatelji usluga bolje upoznaju i povežu te zajedno tvore tematske dane: **Botanički dan na Krasu, Gurmanski dan na Krasu, Prapovijesni dan na Krasu itd.**

LOKALNE UDRUGE

Sadržajni program turističkih iskustava mogu provoditi i članovi lokalnih udruga i pojedinačni pružatelji usluga.

1. UDRUGA ZA RAZVOJ POLJOPRIVREDE I TURIZMA PLANTA

Udruga za razvoj poljoprivrede i turizma Planta, čiji su članovi renomirani ugostitelji, vlasnici turističkih seoskih domaćinstava i drugi pružatelji domaćih kulinarskih proizvoda i usluga s Krasa, uključena je u razvoj ruralnog turizma na selu od svog osnutka 2007. godine. Njihova se ponuda temelji na predstavljanju kulinarske tradicije kraškog kraja, ali njihove su priče uvijek isprepletene modernim znanjem, kreativnošću i inovacijama. Osnivanjem udruge oživjeli su odjekujuću turističku manifestaciju Mjesec Krasa odn. Mjesec kraške kuhinje, a u proljetnim mjesecima posljednjih godina postali smo svjesni važnosti bilja, samoniklog bilja i njihove uloge u kraškoj kuhinji. Stvorili su kulinarski festival Divlji okusi Krasa, gdje, kao i u Mjesecu kraške kuhinje, razni kraški ugostitelji u svojim restoranima ili na seoskim domaćinstvima na mjesec dana nude jela obogaćena samoniklim biljem. 2019. nadogradili su svoju ponudu novom pričom, kulinarskim iskustvom *Karst/Carso food tour: jedinstvenim putovanjem u kušanje autentičnog Krasa* koji je njihove dosadašnje napore povezo u cjelogodišnje iskustvo.

Članica udruge je i Tjaša Cotič Komel, travarica s Buntovog poljoprivrednog gospodarstva u Škrbini, koja uzgaja bilje kod kuće, sakuplja bilje u gmajnama, priprema biljne čajeve i biljne sapune. Te je certificirana. Udruga u svojoj turističkoj ponudi: *Krški/Carso food tour - iskusno kušanje Krasa* već nudi avanturističku radionicu i kušanje: *Kraško bilje - opuštanje i uživanje na cvjetnim kraškim livadama i šumarcima*.

Turističko iskustvo Učionica na otvorenom može završiti kulinarskom radionicom koju gostima nudi udruga Planta (za više pogledajte <https://www.krascarso-foodtour.com/#zelisca>). Članovi udruge također aktivno surađuju s ostalim kraškim travarima i udrugama s Krasa (Udruga gljivara s Krasa).

2. MAGDA ROGELJA, TRAVARICA S BILJNE FARME ROGELJA IZ VOJŠČICE (GORIŠKI KRAS).

Poljoprivredno domaćinstvo se nalazi u malom krškom selu Vojščica, nedaleko od talijanske granice. Počeci biljnog gospodarstva Rogelja sežu u 2010. godinu kada su si sa velikim zadovoljstvom postavili zadatak očuvanja kraške prirode i kulturnog krajolika koji se ovdje razvijao tisućljećima i šireći svijest o zdravom načinu života koji dolazi isključivo iz prirode. Svjesni su botaničke raznolikosti stjenovitih ravnica, suhih livada i obraslih šuma koje skrivaju iznimnu floru na krškoj površini. Gospodarstvo također pruža stručno usavršavanje, nudi razne vrste masaža, biljne radionice, šetnje Krasom, branje ljekovitog bilja u vrtovima i dr. zanimljive aktivnosti. Također su spremni izvesti turističko iskustvo Učionica u prirodi i tako diverzificirati ponudu povezanu sa Zemljom gradina-kaštelira.

3. KARRA

Karra je marka koju je razvila tvrtka Ideje, koncepti i priče (Vojca Žgavec Clemenz), a koja stvara razna turistička iskustva i priče nadahnute Krasom. Među njima su Mmm Beatrice, Karst Seducers i Karra. Kao što čitamo na njihovoj web stranici, „Karra je osobni domaćin i kreator izvanrednih doživljaja. Doma je na tajanstvenom i šarmantnom Krasu, u selu Tomaj. Ima dobro razvijenu detektivsku žilicu, voli sobe za bijeg/escape rooms i lov na blago/treasure hunts. Voli dobru hranu i autentična iskustva. /... / Karra nije dio masovne turističke ponude bezimernih gostiju. Nudi osobno i posebno, na originalan i maštovit način. Jedinstven je i prvi i jedini pružatelj takvih iskustava na Krasu. Želite li kreativno i aktivno otkriti skriveni Kras?“ Karra u Štanjelu nudi "crnu mačku bijega", gdje posjetitelji u 90 minuta potrage za blagom upoznaju skrivene kutke prekrasnog kraškog sela. Na sličan bi način poduzeće mogla nadograditi predložena iskustva.

4. UPRAVITELJI GAJŽARJEVE GALERIJE

Upravitelji galerije Gajžer Vlasta i Vojko Markočič već nude iskustvo Spacalovim otiscima stopala, tj. grafička radionica koja posjetitelja vodi u čudesni svijet Lojzeta Spacala, njegovih površina, struktura i simbolike. Posjetitelji se prvo samostalno prošetaju Štanjelom i otkriju njegove arhitektonske detalje, a zatim u Grajžarovoj radionici naprave matricu, isprintaju vlastiti linorez u boji i odnesu ga kući. Još ranije u Grajžarovoj Marendi (kušaonici) pogoste se s kraškim pršutom i teranom.

U obližnjoj kraškoj kući izvode radionicu Od kamena do kraške kuće. Kraševci su stoljećima koristili kamen za izgradnju svojih domova, koji su s vremenom mijenjali izgled. U Štanjelu posjetitelji prvo slušaju *kamišibaj* priču na kraškom dijalektu, koja ih vodi u vremena kada je tvrdoglavi Kraševac prirodne izvore koristio u svoju korist. Razgledavaju etnološku zbirku Kraške kuće koja o Krasu govori kroz predmete koje su u svakodnevnom životu koristili njegovi skromni stanovnici.

5. UDRUGA TURISTIČKIH VODIČA ZA KRAS I BRKINE

Udrugu turističkih vodiča za Kras i Brkine vodi predsjednik Bogdan Macarol. Udruga povezuje i predstavlja lokalne turističke vodiče na području turističke destinacije Kras i Brkini. To uključuje općine Divača, Hrpelje-Kozina, Komen, Miren-Kostanjevica i Sežana. Pritom se udruga povezuje i aktivno surađuje s organizacijama i ostalim turističkim akterima na području općina, regija, država i šire. Osim što se fokusiraju na održivu budućnost turističke destinacije, članovi su također uključeni u razne razvojne aktivnosti u partnerstvu.

SLOVENSKA ISTRA

OPĆINA IZOLA – SLOVENSKI DIO ISTRE

Turizmom u općini Izola upravlja TZ IZOLA - Turistička zajednica Izola, g.i.z., koja nudi razna iskustva kako u bivšem ribarskom gradu Izoli, tako i u okolnim krajevima. Svoju ponudu grade na nautičkom turizmu, kulturnim znamenitostima, okusima kuhinje, sportskom turizmu i kulturnim događanjima itd. Oni upravljaju portalom visitizola: <https://www.visitizola.com/>.

Iskustva nude sljedeće sadržaje: doživljaj mora (pustolovine na moru), doživljaj kulture (otkrivanje kulturnih blaga), doživljaj prirode (u netaknutoj prirodi slovenske Istre).

Predloženi paketi u okviru projekta Kaštelir mogu se prodati u sljedećim ponudama:

- 1. ponuditi otkriće kulturnog blaga** - važno povijesno blago postat će obnovljena gradina u Kortama;
- 2. u netaknutoj prirodi slovenske Istre**, gdje se već nudi: od Izole biciklom kroz slovensku Istru, aktivno zelenim stazama izolskog sela, stazama vodenih izvora izolskog sela, proljetne samonikle biljke također mogu biti ukusno jelo. Predložena iskustva u Kortama nadopunjuju sadržaj i ponudu već formiranih iskustava: stazama vodnih resursa izolskog sela i proljetnih samoniklih biljaka također može biti ukusno jelo.

LOKALNE UDRUGE:

1. TURISTIČKA I KULTURNA UDRUGA ŠPARŽIN, KORTE.

Svrha udruge je promicanje integriranog razvoja turizma u Kortama, zalaganje za očuvanje prirodnih i kulturnih spomenika, briga o uređenosti mjesta, doprinos provedbi kulturnih programa i projekata u mjestu, doprinos projektima u zdravstvu, sport i rekreacija, potiču interakciju, suradnju i druženje između članova udruge i srodnih organizacija, udruga i lokalnih zajednica. 2007. godine članovi udruge započeli su obnovu napuštenog izvora vode starog više od 80 godina, a rodila se ideja da se ovi vodni biseri pokažu drugima. Na izolskom selu je mnogo vodnih izvora, koji su služili kao voda za piće, voda za životinje, praonica

rublja, druženje i preživljavanje. Organizirali su pješaćenje između vodnih izvora, lokvi, puči, preko mostova i potoka, popločanim šumskim rutama. Uz vodne izvore pričaju priče, ispovijesti i predstavljaju običaje i navike vezane uz vodne izvore, kulturnu baštinu mjesta i Kort. Staza također vodi pored lokalnih vinara, maslinara, turističkih gospodarstava. Članovi udruge mogli bi ponudu za pješaćenje, koje bi se odvijalo u razdoblju od proljeća do jeseni, nadopuniti turističkim doživljajem Učionica u prirodi, te pripremiti biljnu radionicu u zadružnom domu Korte.

HRVATSKI DIO ĆIĆARIJE

OPĆINA LANIŠĆE

Turistička zajednica Buzet-Lanišće

Općina Lanišće dobila je svoju turističku zajednicu 2020. godine, kada se pridružila Turističkoj zajednici Buzet (Općina Buzet). Ovime se turistička ponuda proširila na Ćićariju, gdje je područje pogodno za sport na otvorenom, rekreaciju i planinarenje. Zajedno pripremaju nove biciklističke i pješačke staze. Osim toga, organizacija svoju prepoznatljivost gradi na kulinarici, kulturnom turizmu, srednjovjekovnom gradu Buzetu i glagoljici. (<https://www.tz-buzet.hr/hr/>).

Pripremljena turistička iskustva i programi mogu nadograditi kulinarsku ponudu i sportske aktivnosti, posebno biciklizam ili planinarenje botaničkim stazama, novim iskustvima koja će turističku ponudu uzdići u kvalitetnije i jedinstvenije iskustvo. Botanička radionica može se dalje organizirati u dane šparoga koje nude restorani i gostionice.

HRVATSKI DIO ISTRE

OPĆINA MOŠĆENIČKA DRAGA

U Općini Mošćenička Draga turizmom upravlja Turistička zajednica Općine Mošćenička Draga, tj. organizacija koja djeluje prema principu destinacijskog upravljanja s ciljem promicanja i razvoja turizma u Republici Hrvatskoj te ekonomskih interesa pravnih i fizičkih osoba koje pružaju turističku ponudu i usluge u turizmu ili obavljaju druge djelatnosti izravno povezane s turizmom.

Vode web stranicu https://www.tz-moscenicka.hr/hr/o_nama/100/78, na kojoj promoviraju prirodne i kulturne ljepote rivijere, smještaj, gastronomiju, aktivnosti na otvorenom i druge ponude. Predložena turistička iskustva mogu se uključiti u promociju aktivnosti na otvorenom, jer lijepo nadopunjuju ponudu Mitskog parka koji se nalazi u Trebišću.

MJERE ZA DOSTIZANJE POSTAVLJENIH OPERATIVNIH CILJEVA:

1. CIJELOŽIVOTNO UČENJE I CILJNO OBRAZOVANJE

Krovne turističke organizacije morat će se pobrinuti za kvalitetnu provedbu pripremljenih programa i iskustava te provesti različita obrazovanja za pružatelje usluga. Posebna pažnja morat će se posvetiti turističkim vodičima (koji su završili edukacije u okviru projekta Kaštelir), pružateljima usluga, ugostiteljima i ostaloj zainteresiranoj javnosti (škole, lokalne

zajednice, udruge, studijski kružoci, Sveučilište za treću životnu dob, pojedinci-povjesničari amateri, kolekcionari). Budući da je znanje iz područja arheologije nedovoljno poznato u široj zajednici, biti će potrebno organizirati nekoliko različitih predavanja, participativnih izložbi i okruglih stolova za lokalno stanovništvo. To se posebno preporučuje lokalnim zajednicama u kojima se nalaze gradine. Škole bi trebale biti uključene u obrazovanje, jer školski programi predviđaju učenje o baštini rodnog grada. Važne prakse baštine uključuju arheološku baštinu, koja je podcijenjena i nepoznata među stanovništvom.

2. UMREŽAVANJE ZNANJA, POTICANJE MEĐUSEKTORSKOG – PARTNERSKOG SURADIVANJA

Najveći izazov u kvalitetnoj provedbi turističkih iskustava je povezanost pružatelja usluga u turizmu s multisektorskim umrežavanjem znanja, gdje je potrebna suradnja između struke, lokalne politike, gospodarstva i civilnog društva. Lokalnim stanovnicima treba pružiti priliku da se uključe u turističku ponudu i svojim znanjem i iskustvom nadopune iskustvene doživljaje. Kriterije jedinstvenosti, izvornosti, autentičnosti pružit će mještani, koji su često isključeni iz oblikovanja turističkih sadržaja. Aktivnosti istraživanja baštine mogu biti prilika za neformalne oblike suradnje koji se dugoročno mogu pretvoriti u javno-privatna partnerstva. Iako lokalno stanovništvo dobrovoljno djeluje u okviru baštinskih praksi (unutar udruga), njihove aktivnosti također mogu biti profesionalne i važne za razvoj baštinskog/kulturnog turizma. Potrebno je pronaći mogućnosti gdje lokalno stanovništvo može pokazati svoj potencijal (organizacija radionica, tržnica, završnih događaja, seoskih događanja itd.).

3. OBOGAĆENJE TRENUTNE TURISTIČKE PONUDE NOVIM TURISTIČKIM ISKUSTVIMA NA PODRUČJU PRAPOVIJESTI

U sklopu projekta revitalizirane su četiri gradine, osmišljene su biciklističke, planinarske i botaničke staze, pripremljeni su sadržaji za festivale, iskustvene radionice, novi suveniri itd. Nalazi iz arheologije prilagođeni su razvoju kulturnog i baštinskog turizma, što je jedan od oblika cjeloživotnog učenja. Nastale turističke proizvode morat će se uključiti u trenutnu ponudu, prilagoditi potražnji i mogućnostima provedbe. Pripremljen je sadržaj koji ne zahtijeva puno dodatne pripreme i istraživanja za provedbu. Sadržaj je prethodno analiziran kod različitih pružatelja usluga i prilagođen njihovim potrebama i idejama o izvedbi.

4. PODIZANJE PREPOZNATLJIVOSTI PREKOGRANIČNE DESTINACIJE – ZEMLJA PRAPOVIJESNIH GRADINA-KAŠTELIRA. PROMOCIJA NA GLOBALNOM TRŽIŠTU

Stvorena prekogranična turistička destinacija Zemlja prapovijesnih gradina-kaštelira ima mnogo zajedničkih točaka koje omogućavaju učvršćivanje identiteta i međunarodno priznanje. Zajedničke značajke mogu se integrirati u zajedničke festivalske teme bez većih ulaganja, što bi moglo dodatno obogatiti ponudu u prekograničnim destinacijama i mikrolokacijama. Projekt je također proizveo zajedničke prekogranične promotivne filmove, koje vrijedi predstaviti na turističkim sajmovima i drugim promocijama. Strategija komunikacije predviđa još bolju promociju Zemlje gradina u lokalnim i nacionalnim medijima i društvenim mrežama. Potrebno je obratiti pažnju na distribuciju stvorenih

promotivnih materijala, gdje su dostupne najnovije informacije o sadržaju, poveznice na tehnološke alate i druge ponude.

5. PODIZANJE UPOTREBE MULTIMEDIJSKIH TEHNOLOGIJA I ALATA

Skrivene priče o gradinama i životu tadašnjih stanovnika mogu se promovirati u okviru mobilne aplikacije Kaštelir map (<https://map.kastelir.eu/sl/kastelir-map#tab1>), u koju smo uključili i drugu kulturnu i prirodnu baštinu uz arheološke rute, osam botaničkih staza i turističke pružatelje. Stvoren je i Digitalni turistički vodič koji, osim osnovnih podataka o gradinama i tadašnjem životu, nudi i mogućnost pridruživanja zajedničkom konzorciju te raznim turističkim i festivalskim ponudama. Turističku stazu promoviramo kroz oživljene utvrde uz pomoć aplikacije proširene stvarnosti, što omogućuje dublje razumijevanje razvoja pojedinih turističkih mjesta kroz povijest. Dobiveni mrežni alati morat će se nadograditi i promovirati kako bi bili prilagođeni korisnicima. Biti će potrebna promocija putem lokalnih medija i mrežnih alata.

6. NADGRAĐIVANJE TURISTIČKIH PROIZVODA S ODRŽIVIM SMJERNICAMA

Danas bismo rekli da je život u gradinama bio održiv, jer su se tadašnji stanovnici održivo koristili prirodnim materijalima (kamen, samoniklo bilje), štovali prirodne sile i imali strahopoštovanje prema okolišu. Izgradnja monumentalnih kamenih zidova zahtijevala je povezanu zajednicu, a po dosadašnjim spoznajama prevladavala je ravnopravnost spolova i opunomoćavanje ranjivih skupina. Svim tim nalazima bave se i suvremene mjere povezane s Agendom za održivi razvoj do 2030., pa bi ih trebalo još bolje promovirati i predstaviti. Uz pomoć mekih sadržaja (gastronomija, upotreba bilja, keramika, tkanje) moguće je pokazati kako ponovno zaživjeti u suživotu s prirodom i čovjekom.

7. OSIGURATI STRUČNI PRISTUP PRI KOMODIFIKACIJI ARHEOLOŠKE BAŠTINE ZA TURIZAM

Mora se paziti da se priče iz gradina koje predstavljaju život tijekom brončanog i željeznog doba ne banaliziraju u turističke svrhe. Vrlo često se zlorabi pojam zamišljenih romantičkih predaka koji su živjeli kao divljaci, bez kulture, osjećaja i odnosa prema širem svijetu. Treba izbjegavati „New age“ interpretacije koje u želji za traženjem autentičnosti i jedinstvenosti tvore profitabilne festivale, bez dubinskih i profesionalnih sadržaja koji bi na profesionalan način osvijestili život u prapovijesti. Pri nadogradnji turističkog sadržaja potrebno je osigurati konsenzus s arheolozima koji moraju hitno pregledati turističku ponudu.